

YAPAY BİR DEVLET OLARAK IRAK'IN KURULUŞU: 1914-1924

ESTABLISHMENT OF IRAQ AS AN ARTIFICIAL STATE: 1914-1924

Dr. Gürkan PAMUKÇU

gurkanpamukcu@gmail.com Ankara / Türkiye

ÖZ

XXI. yüzyılda parçalanma ve yok olma tehdidinin hemen her coğrafyadan ve her refah seviyesinden devletler bakımından geçerli olabileceğinin pek çok örneği mevcuttur. Kimi devletler muhtelif zamanlarda ve düzeylerde bu gerilimi yaşarlarken bir dönem sömürge veya manda idaresi altında kalmış pek çok devlet bölünme veya yok olma tehlikesi ile neredeyse kuruluşlarından itibaren karşı karşıyadırlar. Devletleşme süreçleri ve sınırları bölgesel gerçekliklerden ziyade mandater veya sömürgeci gücün çıkarlarına göre belirlenmiş olan bu yapay devletlerin başarısızlık veya kırılma endekslerinde sürekli zirvede olmaları ve parçalanma ya da çöküş tehdidini devamlı surette yaşamaları tesadüf değildir. Bu çalışma İngiltere'nin Irak'ın kuruluş sürecindeki belirleyiciliğine odaklanarak kuruluş şeklinin, zamanının ve koşullarının ülkenin kendi iç dinamiklerinden ziyade İngiltere'nin politik tercihlerine dayandığını ortaya koymaktadır. Mezopotamya'daki milliyetçi Arapların I. Dünya Savaşı öncesinde beliren bağımsızlık ideallerine rağmen neticede ortaya çıkan devlet, onların ideallerini değil İngiltere'nin bölgedeki varlığını idame ettirme amacını yansıtmıştır. Dolayısıyla modern bir ulus-devlet olarak ortaya çıkmış gibi görünse de Irak'ın kuruluşu büyük ölçüde yapay bir süreçtir. Irak'ın bugün yaşadığı sorunlar, kuruluşundaki yapaylığın doğrudan doğruya bir sonucu olmasa bile Iraklı olmayan birinin kral olarak seçilmesi, idari yapının İngiliz çıkarlarını korumaya yönelik olarak tasarlanması ve Musul'un Türkiye'den koparılması gibi kritik adımlar pek çok problemi barındırmaya yetecek ölçüde geniş bir zeminin oluşmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Birleşik Krallık Mezopotamya Mandası, yapay devlet, yapay sınırlar, I. Faysal.

ABSTRACT

There are many examples that the threat of separation and destruction can be valid for states from almost every geography and welfare level in the 21st century. While some states experience this tension at various times and levels, some states that were under colonial or mandate rule for some time are faced with the danger of separation or destruction from their establishment. It is not a coincidence that these artificial states, whose nationalization processes and borders are determined by the interests of the mandate or colonialist powers rather than regional realities, are constantly at the top of the failure or fragility indexes, and that they constantly live the threat of separation. This study focuses on the decisive role of Britain in Iraq's establishment process and reveals that its form of establishment is based on Britain's political preferences rather than on Iraq's internal dynamics. Despite the nationalist Arabs' ideals of independence in Mesopotamia before the World War I, the resulting state reflected not their ideals but the aim of maintaining the presence of Britain in the region. Therefore, although Iraq appears to have emerged as a modern nation-state, its establishment is largely an artificial process. Even if the problems Iraq faces today are not the direct consequences of its artificial establishment, the steps such as the election of a non-Iraqi as the king, the design of the administrative structure to serve for the protection of British interests, and the separation of Mosul from Turkey and its annexation to Iraq have created a vast enough ground for many problems to stir up.

Keywords: Iraq, British Mandate for Mesopotamia, artificial state, artificial boundaries, Faisal I of Iraq.

1. GİRİŞ

Dünya politikası şiddeti ve yoğunluğu dönem dönem yükselen bağımsızlık referandumları, ayrılma ve self-determinasyon tartışmalarına sahne olmaktadır. 2017 de böyle bir trendin yaşandığı bir yıl olmuş, İskoçya, Katalonya ve Kürt Bölgesel Yönetimi çok güçlü ayrılık sinyalleri vermişlerdir. Bu tablo, her coğrafya ve gelişmişlik düzeyinden devletler için parçalanma tehdidinin çok uzakta olmayabileceğini göstermektedir. Ancak bazı devletler, bu tehdidi —kalıtsal bir hastalık gibi— kuruluşlarıyla birlikte yaşamaya başlamışlardır. Bu çalışmanın sonucuna ilişkin bir sav olarak, çoğunlukla İngiliz ve Fransız politikalarının ürünleri olan, sınırları ve rejimleri bu güçler tarafından idari kolaylıklar ve geleceğe dönük tasarılar gözetilerek belirlenen fakat modern devletler biçiminde organize edildikleri için bir yanılısma olarak “ulus-devlet” olduğu varsayılan ancak gerçekte “yapay” olan devletlerin toprak bütünlüklerine yönelen tehditlerin kaynağının, öncelikle kuruluş amaç ve yöntemlerinde aranması gerekmektedir. Güney’in bağımsızlığı öncesi Sudan, Biafra’nın bağımsızlık yılları dışında Nijerya, Suriye ve bu çalışmanın konusu olan Irak, daha kuruluş döneminden kaynaklanan, sonraki süreçte giderilmesi için yeterli çaba gösterilmeyen ayrışmalar nedeniyle parçalanmış ya da parçalanma tehlikesi yaşayan devletlere örnek olarak gösterilebilirler. Bu çalışmanın amacı, bir asra yaklaşan tarihi boyunca Irak’ta yaşanan istikrarsızlığın parçalanma tehdidinin, öncelikle devletin kuruluş amaç ve yönteminden, kısacası kuruluş biçiminin yapaylığından kaynaklandığını ortaya koymaktır. Hiç şüphesiz siyasi kaygılar, Sünni Arap milliyetçiliği, aşiretlerin ve ruhban sınıfının rolü ve büyük güçlerin ülkeyi dizayn etme çabaları, kuruluştan kaynaklanan problemlerin hafifletilmesine ve bir taraftan toplumsal bölünmüşlüğü ötelenerek bir “Irak ulusu inşası”na diğer taraftan da ülkenin tüm unsurlarını kucaklayabilecek ulus-devlet idealine yaklaşmasına engel olan olgulardır. Ne var ki bu olgular, varlıkları ve etkileri kabul edilmekle birlikte, bir başka çalışmanın konusu olmak üzere bu çalışmanın dışında tutulmuşlardır.

2. YAPAY DEVLET KAVRAMI

Yapay devlet (artificial state), I. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu’da, sömürge sonrası dönemde ise Afrika’da bağımsızlık ilan eden pek çok devlet için kuruluş biçimlerine atfen yapılan bir nitelendirme ve kullanılan bir kavramdır. Çoğunlukla sömürge/manda yönetimi altında kalmış olan söz konusu devletlerin fiziki sınırları, siyasi rejimleri ve idari yapıları ya sömürge/manda yönetimi dönemlerinde ya da sonrasında fakat bu yönetimlerin bariz izlerini taşıyarak belirlenmişlerdir. Dolayısıyla kavramın unsurları gerçekte sömürge/manda yönetimleriyle doğrudan bağlantılıdır. Öte yandan kavram bu dönemlere pek de atıf içermeyen bir şekilde isimlendirilirken, bir taraftan *yapay devletleri* belirlenmişliğin dışsal ve doğal boyutları bakımından günümüz itibarıyla diğer devletlerden ayıran nokta vurgulanmakta, diğer taraftan da büyük güçlerin sömürgelerden çekilirken özgürleşmiş bir dünya ve özgürleşmiş halklar yerine, fakir ve istikrarsız bir Afrika ile kanlı ve intikam arzusuyla dolu bir Ortadoğu’ya zemin hazırlayan sınırlar ve yönetimler bıraktıkları ortaya koyulmaktadır.

Esasında gündelik siyasi konuşmalarda, özellikle Ortadoğu ülkeleri için kullanılan “sınırları cetvelle çizilen devletler” ifadesi tam olarak yapay devletler için kullanılmaktadır. Haritalarda alışlagelmişin dışında görülen düz sınırlar, yerleşimin olmadığı çöl bölgelerinden geçtiği için düz olsalar da yerleşimin olmadığı yerlerde bu sınırların hangi kıstaslara göre belirlendiği bambaşka bir sorundur. Ancak yapay devletleri tanımlayabilmek için sınır çizgilerinden daha fazla kıstasa ihtiyaç bulunmaktadır.

Kavram için ortaya konulan bir tanım, yapay devleti, siyasi sınırları milliyetler arasındaki ayrım ile —o sınırlar içerisinde yaşayanların arzu ettiği ölçüde— örtüşmeyen devletler” (Alesina, Easterly & Matuszeski, 2011: 246) olarak tanımlasa da bu, istenenden çok daha fazla devleti ve durumu kapsayacağı için eksik bir tanımlamadır. Daha açıklayıcı ve yalın bir denemeye başlamak gerekirse, klasik devlet tanımlarında yer alan —ve i) sürekli bir nüfus, ii) sınırları belirli bir ülke ve iii) örgütlü-egemen bir kamu otoritesi olarak sıralanan— üç temel devlet unsurunun her birinde dışarıdan bir aktörün baskın belirleyiciliği söz konusu olduğunda yapay bir devletten söz edilebilir. Ancak bunun için üç unsurun birden bir dış aktör tarafından belirlenmiş olması şart değildir. Nitekim örneğin bir ada ülkesinde kurulacak devlet bakımından sınırlar ve nüfus dışarıdan belirlenemediği halde örgütlü kamu otoritesinin yoktan var edilmesi ile pekala yapay bir devletten söz edilebilir. Buradan da anlaşılacağı üzere yapaylığın farklı derecelere tekabül etmesi mümkündür.

Devletlerin yapaylığında bir “en üst seviye”den söz edilecekse bunu en çok hak eden, toprakları üzerinde hiçbir örgütlü-egemen bir kamu otoritesi olmadığı halde bir dış aktörün bunları tesis ederek ve önceden var olmayan sınırları bölgedeki etnik, dini, sosyal, tarihî ya da coğrafi gerçekliklerden azade bir biçimde belirleyerek (örneğin aynı kültürden insanları ayırarak veya farklı kültürleri veya tarihsel rakipleri aynı çatı

altında toplayarak) oluşturduğu devletlerdir. Suriye, Ürdün, Sudan ve çalışmada kuruluş süreci detaylı biçimde aktarılacak olan Irak bunun en bariz örnekleri olarak gösterilebilir.

Modern devlet tanımlarında devletin asli unsurlarından birisi olan insan topluluğu, alelade bir yığın değil, tarihsel, etnik veya inanca ilişkin nedenlerle bir arada yaşama arzusu taşıyan sürekli bir insan topluluğudur. Bir arada yaşama arzusuna rağmen ayrı devletlere bölünen veya böyle bir arzu olmadığı halde muhtelif koşullar nedeniyle aynı devlet çatısı altında yaşayan ya da birinin diğerini tahakküm altına alarak kendi devletinin vatandaşları haline getiren topluluklara dünyanın hemen her bölgesinde rastlanabilmektedir. Söz konusu toplumların bir arada yaşamaya devam etme iradesinin derecesine göre muhtelif siyasal, toplumsal sorunlara hatta güvenlik sorunlarına yol açsa da bu tür durumlar devletin yapaylığının bir göstergesi değildir. Yapay devletlerde insan topluluğunun bir araya getirilmesinde yapaylıktan söz edilebilmesi için farklı unsurları aynı çatı altında toplayan bir dış gücün mevcudiyeti ve aynı çatı altında birleşme iradesinin —gerçekçi bir biçimde— bulunmaması gerekmektedir. Sudan'ın 1956 yılında bağımsızlığına kavuşurken Hıristiyan veya yerel dinlere mensup halkın yaşadığı güney bölgelerde üç eyalet teşkil edilerek bölgenin Sudan'a bağlanması bu durumun tipik bir örneği sayılabilir. Musul vilayeti Kürtlerinin Irak'a bağlanması da bu çalışmada daha ayrıntılı aktarılacağı üzere Irak'ın kuruluşundaki yapaylığın en görünür olduğu konulardan birisidir.

Devletin ikinci asli unsuru olan toprak parçasını çevreleyen siyasal sınır bir devletin egemenliğinin fiziki sınırlarını belirlemekte ve belki en az bunun kadar önemli olarak devletin fiziki varlığını zihinlere yansıtmaktadır. Günümüz modern devletlerinde genellikle sınırlar millet aşamasına geçmiş topluluklarla yaklaşık olarak örtüşmektedir. Bu devletlerde örtüşme yetersiz olduğunda millet anlayışını etnik aidiyetlerden olabildiğince soyutlayarak vatandaşlıkla özdeşleştirmek suretiyle ulus-devlet idealine yaklaşılmaya ya da kültürel ve siyasal haklar tanıyarak bir bütün halinde kalmaya çalışılmaktadır. Yapay devletlerin sınırları ise sömürge sonrası dönemde çoğunlukla dış aktörler tarafından o aktörlerin çıkarlarına, cari ihtiyaçlarına, bazen yönetim kolaylıklarına ve gelecekteki siyasi tasarımlara göre belirlenmiştir. Dolayısıyla devletin sınırları çizilirken yani, kimlerin o devletin vatandaşı olacaklarına/olmayacaklarına karar verilirken bölge gerçeklikleri, etnik yapı, din, dil, coğrafya ya da tarihsellik ikinci planda dikkate alınan unsurlar olmuştur. Bu noktada uluslararası hukukun *uti possidetis* ilkesine yapay devlet sınırlarını kalıcı hale getiren bir işlev kazandırılmıştır. Dolayısıyla bazıları artık yüzüncü yılını dolduran yapay devlet sınırlarının yüz yıl öncesinin gerçekliklerine göre yeniden düzenlenerek “doğal” hale getirilmesinin ne imkânından ne de faydasından söz edilebilir (Bali, 2016: 119).

Sınırların ve nüfusun yapaylığı önemli olmakla birlikte örgütlü-egemen kamu otoritesinin yapaylığı ve buna sağlanan “sözde meşruiyet”¹ gerçekte yapay devlet kavramının en temel unsurudur. Bir dış aktör tarafından kamu otoritesinin yoktan var edilmesi ya da var olan geleneksel otoritelerin örgütlü-egemen bir kamu otoritesi haline getirilmesi durumlarında devletin yapaylığından rahatlıkla söz edilebilmektedir. Örgütlü-egemen bir otorite bulunduğu halde yine bir dış aktör marifeti ile ülke sınırları, ana dokudan farklı ve belki de rakip etnik, dinî veya mezhepsel grupları kapsayacak biçimde genişletildiğinde ve böylece hem otoritenin meşruiyeti şüpheli hem de kurumsal yapının kapasitesi yetersiz kalıp otoritenin devamı için dış aktörün desteğine ihtiyaç duyulduğunda yine yapay bir devletten söz edilebilmektedir. Oluşturulan bu kurumsal yapı pek çok durumda dış aktörün bölgeyi uzaktan yönetme aracı haline gelmiştir. Ancak bunun için iktidarın hem içeriye hem de dışarıya karşı bir meşruiyet görüntüsü vermesi özellikle manda rejimleri bakımından tercih edilmiştir.

İktidarın “meşruiyet”i ülke halkının otoriteyi genel olarak benimsemesi, kabul etmesi, ona rıza göstermesi veya en azından itiraz etmemesi gibi geniş bir yaklaşım skalasında değerlendirilebilir ve davranışları belirleyen sayısız unsur bulunmaktadır. İnsanlar geleneksel bağlılıkları, etnik veya dini nedenleri, yakın tehdit ve tehlike durumunu vs. dikkate alarak otoriteyi benimseyebilirler veya ona itiraz etmeyebilirler. Ancak yapay devletlerde toplumların otoriteyi kabulleri genellikle dış gücün müdahalesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim pek çok koloninin kontrol altında tutulabilmesi adına askerî gücün yanı sıra geleneksel-yerel otoriteler veya ruhban sınıfı kullanılmıştır. Bu durumlarda, toplumların zikredilen etkenlerle meşru kabul ettikleri ve hatta göstermelik referandumlarda müspet oylar kullandıkları “otorite”ler gerçekte asıl otoritenin ülkeyi uzaktan idare edebilmek adına kullandığı araç olmaktan çok daha fazla bir işleve sahip olamamışlardır.

¹ Yapay devletlere sağlanan meşruiyetin gerçek bir meşruiyet olamaması, dış aktör çekildikten sonra devletlerin genellikle diktatörlükler marifetiyle bir arada tutulmasından hatta diktatörlükler de ortadan kalktığında ülkelerin iç savaşlarla dağılmanın eşğine gelmelerinden anlaşılmaktadır.

Yapay devlet kavramı, dünya devletlerinin hiç de azımsanmayacak bir kısmını nitelemek için kullanılabilir olmasına karşın, literatürde aynı ölçüde gelişmemiştir. Devletlerin istikrar durumlarında gerileme ve çöküş süreçlerinde mevcut duruma veya sona/sonuca odaklanan *başarısız devlet (failed state)* ve *kırılgan devlet (fragile state)* gibi kavramlar literatürde sıkça kullanılırken ve hatta üniversitelerde ders olarak okutulurken, başarısızlığın veya kırılganlığın en yaygın nedenlerinden birisi olan *yapay devlet*, kavramsallaştırılmaya ve incelenmeye pek değer bulunmamıştır. Bir başka deyişle istikrarsızlık ve parçalanma tehlikesi bakımından kökene ve faile odaklanan *yapay devlet* kavramının yerine devlet kurumlarının meşruiyet, egemenlik ve yönetme kapasitelerindeki düşümlere ve zayıflamalara hatta yok oluşlara odaklanan (Nay, 2013: 327) *başarısız/kırılgan devlet* kavramlarının öne çıkarılması tercih edilmiştir. Bu tercihte, hem uluslararası ilişkiler literatürünün gelişiminde hem de yapay devletlerin yaratılmasında var olan aynı Anglo-Sakson etkisinin bir rolü olup olmadığı sorgulanmaya değer görünmektedir.

Devletin yapaylığı ile kırılganlık ve başarısızlık arasında sıklıkla doğrudan bir bağlantı olduğu tahmin edilebilirse de bu esasında başka bir çalışmanın konusudur. Yine de *Fund For Peace* adlı kuruluşun yayımlanmış olduğu 2018 yılı *Dünya Kırılganlık Endeksi*'nde Ortadoğu ve Afrika ülkelerinin çoğunlukla "alarm" seviyesinde olmaları, Ortadoğu'nun yapaylıktan uzak en köklü üç devleti olan Mısır, Türkiye ve İran'ın görece daha iyi seviyelerde bulunmaları tesadüf olmamalıdır. Bununla birlikte Ürdün, Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerinin stabil durumları, yapaylığın bazen, bilhassa da zengin kaynakların büyük güçlerle iyi ilişkiler için cömertçe kullanıldığı durumlarda başarısızlık ve kırılganlıktan uzak kalılabileceğini göstermektedir.

Yapay devleti kavramsallaştırma denemesini başka bir çalışmaya bırakarak noktalamadan evvel Irak'ın yapay bir devlet olduğuna ilişkin iki görüşe öncelikle yer vermek gerekmektedir. Her iki görüşün kaynağı da Sykes-Picot Anlaşması ve Irak Şam İslâm Devleti'nin (İŞİD) ortaya attığı, bu anlaşma sonucu çizilen sınırların yapay olduğu ve değişmesi gerektiği iddiasıdır. Buna bağlı olarak her iki görüşün de Sykes-Picot anlaşmasına, İŞİD'in iddiasına, ülkelerin sınırlarına ve sınırların değişip değişmemesi gerektiğine odaklandıkları görülmektedir.

İlk görüşe göre Irak'ın sınırları boş bir harita üzerine yapay olarak çizilmemiştir. Sınırlar belirli ülkelerle belirli koşullarda yapılan antlaşmalara dayanmaktadır ve neticede her devlette olduğu gibi Irak'ta da homojen bir nüfus oluşmamıştır (Pursley, 2015). Yukarıda belirtildiği üzere sınırların yapaylığı, devletin yapaylığına doğrudan yol açmayacağı gibi çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de aktarılacağı üzere, Irak'ın yapay bir devlet olarak nitelenmesi, yalnızca sınırların çizilme biçiminden değil aynı zamanda ve daha ziyade kamu otoritesinin tesis edilmiş biçimine ve işlevine dayanmaktadır. Aynı zamanda Irak'ın haritası İŞİD'in iddia ettiği ve itiraz edenlerin odaklandıkları gibi Sykes-Picot anlaşmasıyla çizilmemiştir. Yine çalışma içerisinde görüleceği üzere bu anlaşma, pek çok yeni düzenleme getiren uzunca bir anlaşmalar zincirini yalnızca ilk halkasıdır (Bali, 2016: 119).

İkinci görüş, Irak'ın sınırlarının yapay olmasından ziyade, yapay olan bu sınırların değişmesinin yol açacağı "daha kötü" sonuçlara odaklanmakta ve bunun için etnik hatlarla örtüşen alternatif Ortadoğu haritalarını örnek göstermektedir (Bkz. Neep, 2015). Peşinen belirtmek gerekir ki, bu çalışmada sınırların ve devletin yapaylığı kabul edilmekle birlikte bu yapaylığın, Irak'ın tarihte ve günümüzde karşı karşıya kaldığı pek çok sorunun tek değil ancak temel sebeplerinden birisi olduğudur. İŞİD'in iddia ettiği gibi sınırların etnik ve mezhepsel hatlar boyunca yeniden belirlenmesinin bölgeye barış, adalet ve istikrar getireceği savunulmamaktadır. Önceki paragrafta belirtildiği gibi kurumsal yapının yapaylığının yanında sınırların yapaylığı tali bir meseledir. Dahası, iki ülke arasında çöl bölgelerinde çizilmiş ve pek belirleyici bir niteliği olmayan siyasi sınırların İŞİD'in ortaya çıktığı istikrarsızlık zemininin oluşmasında neredeyse hiçbir etkisi bulunmamaktadır.

3. İNGİLİZ İŞGALİ ÖNCESİNDE IRAK ve TOPLUMSAL FAY HATLARI

Osmanlı fetihlerinden evvel Irak, Moğol istilasının yıkıcı etkilerini halen hisseden ve büyük bölümü aşiretlerin veya aşiret konfederasyonlarının kontrolünde olan bir ülke görünümündedir (Çetinsaya, 2006: 4). Sultan I. Selim ve Sultan Süleyman döneminde Musul, Bağdat ve Basra'nın fethiyle bugünkü Irak topraklarının önemli bir bölümü Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İran ile süren mücadelelere karşın Osmanlılar bu üç önemli merkezde egemenliklerini XX. yüzyıla kadar taşımayı başarmışlardır. İstanbul, bölgedeki idari yapıyı sıklıkla revize etmiş ancak bölge genel itibarıyla bu üç önemli merkezden yönetilmiştir. 1864 yılında Osmanlı merkezi otoritesini ve hiyerarşiye dayalı bürokrasiyi güçlendirmek amacıyla idari yapının son biçimi olarak Vilayet Kanunnamesi kabul edilmiş böylece önceleri eyalet olan Basra ve Musul sancak haline getirilerek Bağdat'a bağlanmışlarsa da Basra 1884, Musul ise 1886 yılında

müstakil birer vilayet olmuşlardır (Ceylan, 2011: 17). Başka bir deyişle, 350 yıla yakın yönetim süresince yukarıda zikredilen 20 yıllık sancak statüsü dışında bu üç vilayet hiçbir zaman tek bir idari çatı altında yönetilmemişlerdir.

XIX. yüzyılda Osmanlı'nın Müslüman tebaasının, daha özgül olarak Arapların ve Kürtlerin modern milliyetçi fikirleri yaygın bir biçimde özümstediklerini söylemek kolay değildir. Gerek Kürt gerekse Arap milliyetçiliğinin kökenleri XIX. yüzyıla dayandırabilmek pekâlâ mümkünse de yalnızca kentli ve nispeten elit sayılabilecek bir azınlık ayrılıkçı milliyetçiliğe eğilim göstermeye başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kürt ve Arap bölgelerinde ortaya çıkan huzursuzluklar milliyetçi eğilimlerden ziyade imparatorluğun genelinde var olan ekonomik problemlerin yansımalarından ve devletin toprak düzeniyle birlikte göçebeleri yerleşik hayata geçirerek tüm toplumsal düzeni değiştirmeye yönelmesinden kaynaklanmaktadır. Göçebelerin toprağa bağlanmasının ve arazilerin devlet kontrolünde tescilinin istikrar, barış ve refah getireceği varsayılmıştır (Fattah, 2009: 145-146).

Ekonomik problemlerin en belirgin yansıması, imparatorluk gelirlerinin azalmasından sonra devlet vergi için aşiretleri eskisinden daha fazla zorladığında bu otoritelerin gelirlerin olabildiğince fazla kısmını elde tutmaya çalışmaları olmuştur (Fattah, 2009: 147). Bu aynı zamanda yerel bakımdan merkezkaç eğilimleri yaygınlaştırdığı için siyasi bir problem olma potansiyeli de taşımaktadır. Nitekim daha XVIII. yüzyıl sonlarında valilik makamları yerel liderlerin kontrolüne geçmiş, bunlar bazı sabit vergileri bile ödemekten kaçınmaya çalışmışlardır (Nieuwenhuis, 1982: 112-113). Dolayısıyla toprak düzenindeki değişim ikinci bir problem olmuştur. Resmî olarak miri arazi, vakıf arazisi veya mülk olan toprakların önemli bölümü fiilen büyük aşiretlerin ya da makam sahiplerinin kontrolü altına girmiştir (Batatu, 1978: 74). Paşalar kontrol ettikleri bu geniş toprakların kullanımını kendilerine yakın kişilere ve yandaşlarına sunmuşlardır (Nieuwenhuis, 1982: 113). Böylece bölgedeki özel mülkiyet biçimlerinin gelişimi de payitahtın kontrolü dışında gerçekleşmiştir.

Tanzimat reformlarının hayata geçirilmeye başladığı dönemde Mithat Paşa'nın Bağdat valiliğine atanması, Irak'ın da hem merkezileşmeden hem de reformlardan bir nebze de olsa nasibini alacağını habercisi olmuştur. Mithat Paşa, seleflerinin bölük pörçük politikalarını bir programa bağlayarak arazilerin tescilini ve vergi reformunu sağlamaya çalışmıştır. 1858 yılında çıkarılan ve aslında Osmanlı merkezileşmesinin bir yansıması olan Arazi Kanunnamesi ile arazilerin, onları fiilen işleyenler adına tescil edileceği kabul edilse de (Ceylan, 2011: 17; Çetinsaya, 2006: 8) yerel çiftçiler bu fırsatı, devletin asker toplamak için geliştirdiği bir taktik olduğunu düşünerek göz ardı etmişlerdir. Fakat pek çok ağa ve kentli tüccar fırsatı iyi değerlendirerek büyük boyutlardaki miri araziye bir şekilde kendi adlarına tescil ettirmişlerdir. Dağıtılmış bulunan pek çok tapu senedi de Mithat Paşa'nın ardından açık arttırma usulüyle güçlü ağa ve şeyhlerin eline geçmiştir (Fattah, 2009: 147). Neticede reform, yerel güçlere tabi eğitimsiz topluma aksettirilememiş, bilakis merkeze yakınlaşması planlanan yerel otoritelerin fiilen sahip oldukları özel mülkiyete resmiyet kazandırarak bunların merkezden daha fazla uzaklaşmalarına zemin hazırlamıştır.

Tanzimat, merkezin egemenliğini etkin kılamasa da etkisini farklı biçimlerde göstermiştir. İdari yapı tanzim edilmiş, bazı göçebeler yerleşik hayata geçmiş, kentleşme hızlanmış ve az sayıda da olsa laik eğitimin benimsendiği okullar açılmıştır (Marr, 1958: 23-24; Batatu, 1978: 169). Ayrıca mezkûr üç vilayette doğmuş çok sayıda genç, İstanbul'da ve ağırlıklı olarak Harbiye ve Mülkiye'de eğitim görme fırsatı bulmuşlardır. Ancak bu fırsat Sünni Hilafet çatısı altında Şii'lerden ziyade Sünnilere tanınmıştır. Ortadoğu'da Arap milliyetçiliğinin yükselişinde İstanbul'da verilen Batılı tarzda laik eğitimin kritik bir rolü bulunmaktadır.² Söz konusu okullarda eğitim almış çok sayıda Arap Osmanlı subayı, Arap İsyanı'nın, Irak İsyanı'nın, 1958 darbesine kadar Irak siyasetinin ve Irak askerî - sivil bürokrasinin en etkili unsuru olmuşlardır³ (Batatu, 1978: 323). Dolayısıyla, Tanzimat'ın getirdiği yenileşme çabaları ve bunların Irak'ta ekonomik ilişkilerden siyasi ilişkilere kadar pek çok olguyu değiştirdiği ve hatta İngiltere'nin kendi sistemini bu yapılar üzerine inşa etmek zorunda kaldığı dikkate alınır, modernleşmenin İngiltere himayesine girdikten sonra başladığına dayanan geleneksel yaklaşımın (Tejel, 2012: 88) yeniden sorgulanması gerekmektedir.

Bugünkü Irak'ı oluşturan üç Osmanlı vilayetinde yaşayan topluluklar bakımından, XX. yüzyıla girildiğinde ne siyasal ne de toplumsal bir birliktelik söz konusudur. Nüfusun etnik-dinî profili bugünkü Irak ile benzerlik göstermektedir. Etnik bakımdan çoğunluğu Araplar oluştursa da ülkenin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde

² Batatu (1978: 24), Arap milliyetçiliğinin gelişimindeki diğer faktörleri şu şekilde sıralamaktadır: Türk milliyetçiliğinin yükselişi ve Türklerin Arap bölgelerindeki ihtiyaçlara duyarsız kalmaları, matbuatın yaygınlaşması ve dolayısıyla Araplar arasında iletişim ve etkileşimin artışı, Arap tarihine ve geçmiş zaferlere ilgi duyulması, fakirlik ve geleceğe dair belirsizlik ve son olarak Irak'ta çoğunluğun paylaştığı ortak dil ve etnik köken.

³ Irak'ta Monarşi rejimi boyunca başbakanlık koltuğuna 23 farklı isim oturmuştur. Bunlardan 19'u Sünni, 4'ü Şiidir. 19 Sünni başbakanın 14'ü İstanbul'da yüksek öğrenim görmüşlerdir fakat Şii başbakanlar arasında İstanbul'da öğrenim gören yoktur. Bkz. Batatu, 1978: 180-184.

azımsanmayacak bir Kürt nüfusu, Kürtlerle Araplar arasında kalan coğrafyada ise nispeten daha az sayıda bir Türk nüfusu bulunmaktadır. Yine ülkenin kuzeyinde, yalnızca vilayet bazında bile azınlık sayılabilecek nüfuslarıyla Asurîler, Keldaniler, Ermeniler ve Museviler yaşamaktadır. Son olarak aidiyetleri tartışmalı olan Yezidiler, Feyliler ve Şebekler bu karmaşık yapıyı tamamlamaktadırlar (Nüfus oranları için bkz. Bacik, 2008: 176). Etnik kompozisyonundaki bu bölünmüşlük, dinlerin, mezheplerin ve zaman zaman sufi tarikatların etkisiyle daha da artmaktadır. En derin ve şiddetli ayrılık Şia - Ehl-i Sünnet ekseninde Araplar ve daha mutedil olmakla birlikte Türkler arasında belirmiştir. Ülkenin bilhassa kuzeyi üç semavi dinin mensuplarıyla birlikte bunların ortodoks ve heterodoks mezheplerine ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca Irak, Şiiğin yanı sıra Hanefi mezhebinin, Kadiri tarikatının ve Nakşibendî tarikatının Halidî kolunun da merkezi olarak önemli bir dinî cazibeye sahiptir.

Irak'taki bölünmüşlüğün daha dikkat çekici yönü bölünmenin toplumsal boyutudur. En büyük uçurum, kent ile taşra arasındadır. Osmanlı döneminde kent ile taşra arasında sıkı bir ekonomik ilişki fakat sınırlı bir etkileşim mevcuttur (Bacik, 2008: 177). Kentlerde yaşayanların İslam ve Osmanlı hukukuna bağlılığına karşın kırsaldaki Arapların İslami motifler taşıyan kadim aşiret gelenekleriyle yönetildiğine vurgu yapan Batatu'ya (1978: 13) göre, kent soylu ve aşiret mensubu Araplar arasında "farklı dünyalara ait" denilebilecek boyutta sosyal ve psikolojik mesafeler bulunmaktadır. Elliot'a (1996: 7) göre ise etnik, dinî, mezhepsel ve mahallî ayrışmadan daha problemlili olan alan, taşranın kendi arasındaki bölünmüşlüktür. Mezopotamya nüfusunun çoğunluğu kırsalda ve aşiret düzeni içerisinde yaşamaktadır. Bu yapılar toprağa, insana, silaha ve muğlak bir özerkliğe sahip olmalarından ötürü siyasal ve toplumsal yaşamın en belirleyici unsurları olmuşlardır. Yaşamsal değeri büyük fakat miktarı sınırlı olan ekilebilir toprağın ve suyun paylaşımı meselesi, aşiret veya aşiret konfederasyonu ölçeğindeki toplumsal birimlerin sürekli mücadele içerisinde bulunmalarına neden olmuştur. Çoğu kez çatışmalara yol açan bu durumun bilhassa kuzeyli Kürt aşiretleri arasında sonu gelmeyen ve günümüze kadar taşınan düşmanlıkların oluşmasındaki payı büyüktür. Ayrıca yalnızca kaynakların paylaşımı değil, aşireti aşiret ve reisi reis yapan aşiret içi dinamiklerin de bu düşmanlıkları beslediğini hatırlamak gerekmektedir. Osmanlı kendi idaresini kentlerle kısıtlama ve aşiretleri kendi hallerine bırakma politikasından vazgeçerek, merkezileşme, toprak reformu ve bazı reisleri devlet yetkileriyle (paşalık) donatma politikasını benimsediğinde aşiretler arasındaki bu ayrışma ve düşmanlıklar daha da şiddetlenmiş büyük aşiret yapıları dağılmış ve devletin uğraşmak zorunda olduğu çok sayıda ve daha fazla küçük birimler türemiştir (Elliot, 1996: 7). Ne var ki kısa bir zaman sonra artık bu girift tabloyla uğraşma zorunluluğunu İngiltere devralacaktır.

Kentli-aşiretli ayrımı ve aşiretler arası rekabet Irak'ın kuruluş sürecine ve siyasal hayatın tüm alanlarına yansımıştır. İngilizler Irak'ı işgale başladıklarında büyük konfederasyonlar hâlihazırda dağılmış olsalar da Şammarlar ve Duleymiler gibi güçlü aşiretler varlıklarını sürdürmektedir (Pool, 1960: 340). Kuzey bölgesinin işgal edildiği dönemde ise Bahdinin, Baban ve Soran mirlikleri (aşiret konfederasyonları) ortadan kalkmasının üzerinden yaklaşık yüz yıl geçmiştir (Ceylan, 2011: 48 vd.). Artık bir süredir yıldızı yükselen şeyhlerin etkili olduğu Barzaniler, Bradostlar, Surçiler, Caflar ve Osmanlı güçlerini uzak tutarak Süleymaniye çevresinde fiilen özerk duruma gelmeyi başaran Şeykanlar (Berzenciler) (McDowall, 2007: 97) bölgede siyasal olarak güçlü konumdadırlar.

4. İNGİLİZ İŞGALİ ve YÖNETİM ŞEKLİ KONUSUNDAKİ TASARILAR

I. Dünya Savaşı'nda Basra vilayeti ve Fao adası, öncelikle Abadan'daki Anglo-İran Petrol Şirketi'ne ait tesisleri korumak, Almanya ve Rusya'yı bölgeden uzak tutmak, güvenlik garantisi verilen şeyh aileleri için statükoyu muhafaza etmek (Ulrichsen, 2007: 350; Yaphe, 2004: 20) ve Osmanlı'nın körfezdeki faaliyetlerini kontrol etmek amacıyla 1914 yılının Kasım ayında işgal edilmiştir. Hindistan Seferî Kuvvetlerine bağlı iki İngiliz piyade tugayı ile başlatılan işgale karşı ciddi herhangi bir direniş gösterilmemiştir (Sluglett, 2007: 8). Savaşın başlangıcı itibarıyla İngilizlerin tüm Mezopotamya'yı işgal niyetleri olduğunu gösteren herhangi bir veri bulunmamakla birlikte, körfeze yönelik bu harekâta pek sıcak bakmayan Percy Cox gibi yetkililerin sayısı az değildir (Graves, 1941: 179'dan aktaran Sluglett, 2007: 8). Aynı Cox, İngilizlerin bölgedeki durum hakkındaki düşüncelerini işgalden birkaç gün sonra "Bağdat'ı işgalden kendimiz nasıl alıkoyacağımızı bilemiyorum" diyerek özetlemektedir (Cox to Viceroy, 23 Nov. 1914'ten aktaran Ireland, 1935: 63-64).

Hindistan, Londra ve işgal bölgelerindeki muhtelif gelişmelerin neticesinde, başlangıçta sınırlı olarak düşünülen harekât geniş bir askerî operasyona dönüşmeye başlamış ancak Mezopotamya'nın işgali Basra kadar kolay olmamıştır. Operasyon sahasının genişlemesinin ardından artık gerekli görülen ve 1915 yılının aralık ayında başlatılan Bağdat'ı işgal girişimi yalnızca başarısızlıkla sonuçlanmamıştır. İngiliz birliklerinin Kut'a çekilmesi ve burada Türk birliklerince kuşatılması, kurtarma girişimlerinin de bozgunla sonuçlanması imparatorluk topraklarının sömürgelere pek benzemediğinin ve İngiliz birliklerinin yetersizliğinin kanıtı

olmuş (Ulrichsen, 2007: 350) ve çatışmalar yaklaşık 26 bin İngiliz ve Hint askerinin ölümü ile sonuçlanmıştır (Holden, 2012: 42). Şubat 1916'dan itibaren Savaş Bakanlığı, harekâtın tüm kontrolünü ele almış, bölgedeki güçler ve lojistik durum yeniden organize edilmiş ve neticede Bağdat 11 Mart 1917 günü işgal edilmiştir.

Bağdat'ın işgalinden evvel Osmanlı topraklarının paylaşımı konusunda Fransız diplomat François George-Picot ile İngiliz mevkidaşı Bakanı Mark Sykes arasında gerçekleşen mektup teatisi Rusya'nın da katımı sonrasında *Sykes-Picot Antlaşması* olarak bilinen gizli bir antlaşmaya dönüşmüştür. Buna göre Midyat'tan Sivas'a, buradan Mersin'e uzanan iki hattın güneyinde bulunan Anadolu toprakları ile Hayfa'ya kadar tüm Doğu Akdeniz Kıyısı Fransa'ya, Bağdat ve Basra vilayetleri ise İngiltere'ye bırakılacaktır. İkisi arasında kalan bölgenin kuzeyi (Musul, Halep ve Şam üçgeni) Fransız, güneyi ise (Süleymaniye, Süveyş ve Körfezin batı kıyıları arasındaki bölge) İngiliz nüfuz alanı olarak kabul edilmiştir (Sykes-Picot Agreement, 1916). Dolayısıyla 1916 yılında kararlaştırılan haritada Musul vilayeti Fransız nüfuz alanında kalırken Basra ve Bağdat doğrudan İngiliz denetimine bırakılmıştır. Anlaşmaya göre söz konusu nüfuz bölgelerinde bağımsız Arap devletleri veya bir Arap devletleri konfederasyonu kurulması öngörülmüştür. Sykes-Picot'un kabulünden kısa bir süre sonra, zemini zaten hazır olan Arap İsyanı patlak vermiştir.

Bağdat'ın işgaline kadar, İngilizler işgal edilen bölgelerin yönetimi konusunda herhangi bir taktir göndermediğinden bölge, çoğunluğu Hindistan'dan atanan askerî ve sivil yetkililerce kurulmuş bir yönetim mekanizmasıyla yönetilmiştir. Bu yönetim mekanizması öncelikle Basra'da sonraki dönemde ise diğer tüm idari birimlerde uygulanmıştır (Sluglett, 2007: 12). Dolayısıyla uygulanan ilk yönetim biçimleri bölge gerçeklerine ve gerekliliklerine göre değil bütünüyle askerî ve sivil yetkililerin Hindistan tecrübelerine göre şekillenmiştir. Ülkedeki parçalı ve rekabet içerisindeki toplumsal yapı da Hindistan'da edinilen tecrübelerle İngiliz işgal güçlerince idari bakımdan işleri kolaylaştırmak için kullanılmıştır. İngilizler başlangıçta aşiretlerin ekonomik ve siyasi konumlarını korumalarını ve pekiştirmelerini bir politika olarak benimsemiştir. Böylece tanımadıkları bu toprakları dolaylı biçimde ve yönetilebileceklerini düşünmüşlerse de (Pool, 1960: 340-341) kısa süre içerisinde bu yöntemden vazgeçmek zorunda kalacaklardır.

Bağdat işgali, harekâtın dönüm noktası olmuş ve bu tarihten Mondros Mütarekesi'ne kadar Bağdat vilayeti ile Musul'un bazı güney bölgeleri İngiliz denetimine girmiştir. Mütareke öncesinde İngiliz bürokrasisi işgal bölgelerinin yönetimi konusunda fikir ayrılığına düşmüştür. Dışişleri Bakanlığı ve Arap Bürosu; Güney Mezopotamya, Mekke ve Medine'yi kapsayan bir Arap devletinde İngiliz kontrolünde yeni bir hilafet ilanı düşüncesindedir. Hindistan Bakanlığı ise en azından Basra'nın Hindistan'a bağlanması, diğer bölgelerde ise Pencap'taki gibi askerî koloniler oluşturularak Irak'ın "Hindistanlaştırılması" üzerinde durmaktadır (Yaphe, 2004: 22; Dodge, 2003: 11). Nihayetinde, Londra'dan gönderilen talimata göre, Basra'nın İngiltere'nin doğrudan kontrolünde kalması, Bağdat'ta ise İngiltere himayesinde bir Arap devleti kurulmasına karar verilmiştir (Sluglett, 2007: 15, Ireland, 1935: 124). Bir başka deyişle İngilizler, Irak bir devlet olarak ilan edilmeden 4 yıl öncesine kadar Musul'a sahip olmadıkları gibi Bağdat ve Basra'nın aynı çatı altında yönetilmesini dahi planlamamışlardır. Bunun da ötesinde Musul'un San Remo'da kararlaştırılan Mezopotamya manda idaresine dâhil edilmediği, Sevr Antlaşması'nın bu bölgede yaşayan Kürtlerin, 62. maddede Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulması öngörülen Kürt devletine kendi istekleriyle katılmalarına izin veren 63. maddesinden anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle Bağdat'ta geçici hükümetin işbaşına gelmesinden üç ay evvel, Musul'un Irak'a bağlanmasına ilişkin ciddi bir plan mevcut değildir.

İngilizler daha kuzeye ilerleme niyeti olmamasına karşın, Rusya'nın savaştan ve Doğu Anadolu'dan çekilmesi, Türk birliklerinin savaşılabilecek durumda olmaması ve en önemlisi de Londra'daki petrol lobisinin girişimleri (Kaymaz, 2003: 55-58) Musul'un işgali için çok elverişli bir zemin hazırlamıştır.⁴ Ancak İngiltere bu gelişmeler karşısında hemen harekete geçmemiş bu nedenle müstakbel Irak'ın üçüncü parçası olacak vilayet, savaş şartlarında değil, Mondros Mütarekesi'nden birkaç gün sonra ve mütarekenin 7 inci maddesi⁵ gerekçe gösterilerek işgal edilmiştir.

Sykes-Picot Antlaşması'nda Fransız nüfuz bölgesi olarak belirlenen vilayetin işgali aynı yılın Aralık ayında başbakan David Lloyd George ile Fransız mevkidaşı George Clemenceau tarafından masaya yatırılmıştır. Bu görüşme sonucunda Fransa, İngiltere'nin Filistin ve Musul'daki taleplerini kabul etmiştir. Buna karşılık

⁴ Musul'da vilayet genel nüfusunun çoğunluğunu Kürtler oluştururken vilayet merkezinde Sünni Araplar yalnızca çoğunluğu değil aynı zamanda sosyal, ekonomik ve siyasi gücü de ellerinde bulundurmaktadır. Buna karşın Telafer kazası yoğun bir Türk nüfusa ev sahipliği yaparken, Akra, Amediye, Sincar, Duhok ve Zaho kazalarında Kürtlerin ezici üstünlüğü söz konusudur. İlaveten Kerkük'ün sancak ve Erbil'in kaza merkezinde yoğun Türk nüfusu fakat bunların çoğu kaza ve köyleri ile birlikte Süleymaniye sancığı ve çevresindeki köy ve kazalarda Kürt nüfusu hâkim bulunmaktadır.

⁵ Mondros Mütarekesi 7. madde: "Müttefikler, kendi güvenliklerini tehdit eden bir durum ortaya çıktığında herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkına sahiptirler."

olarak İngiltere ise Fransa'nın, Irak'ta petrol üretimi başladığında Türk Petrol Şirketi'nden⁶ % 20 civarında (Alman hissesi) pay talebini, Almanya'nın en sanayileşmiş bölgesi olan Ruhr'a ilişkin Fransız iddialarını desteklemeyi ve Şerif Hüseyin'e verilen vaatlere ve Emir Faysal'ın⁷ Suriye'de bağımsız bir Arap devleti kurma çabalarına karşın Sykes-Picot Antlaşması'nın Suriye'ye ilişkin hükümlerine bağlı kalmayı taahhüt etmiştir (Rutledge, 214: 157). Fransa'nın Musul konusunda İngiltere ile sürtüşme yoluna gitmemesinin Londra açısından önemi, vilayet kısa bir süre içinde çok fazla probleme neden olduğunda anlaşılacaktır.

İngilizler Kürtlerin hâlihazırdaki geniş özerkliklerine karşın, Musul'un işgalinden sonra gündeme gelen bağımsız bir devlet kurmaları fikrine —her ne kadar değerlendirmeye almış olsalar da— hiçbir dönem sıcak bakmamışlardır. Bununla birlikte politik bir tutum olarak Kürt milliyetçiliğinin teşvik edilmesinden de geri durulmamıştır. Zira coğrafi ve etnik bakımdan böylesine zorlu bir coğrafyayı Türklerden koruyarak doğrudan yönetmenin maliyeti yüksek bulunmuştur. Sivil komiserliğin raporuna göre, “ikmal ve benzeri zorluklar nedeniyle işgalin söz konusu olmayacağı, Süleymaniye'ye bir garnizon kurularak bölgeyi yönetmek için alternatif metotlar üretilebileceği belirtilmektedir (Précis of Affairs in Southern Kurdistan... FO 371/4192, 9'dan aktaran Eskander, 2000: 141).

Musul'un işgali ile İran ve Türkiye sınırındaki dağlık Kürt bölgeleri, Bağdat'tan Nasıriye'ye kadar Fırat kıyıları ve Şiilerce kutsal kabul edilen Necef ve Kerbela kentleri dışında bugünkü Irak'ı oluşturan topraklar İngiltere'nin denetimine girmiştir (Marr, 1985: 31). İngiliz yetkililer başlangıçta yerel aşiretleri güçlendirerek nizamın sağlanabileceğini düşünmüşlerse de kısa bir süre sonra tüm yönetimi ellerine almışlardır. İşgal bölgeleri idari birimlere ayrılmış ve bunların tamamı, yerel halka ve aşiretlere siyasi güç veya kararlara katılım hakkı verilmeden İngilizlerce yönetilmeye başlamıştır (Dawisha, 2009: 10). Marr, (1985: 31) İngilizlerin bu yapıyı, “beyaz adamın yükü” felsefesine dayandırmaya çalıştıkları için Osmanlı döneminden kalanlara ya da bölge ileri gelenlerine yetki ve sorumluluk verilmediğini belirtmektedir. Dolayısıyla aşiret politikası, Osmanlı yönetiminde olduğu gibi yerel güçlerin birbirlerine karşı kullanılması şekline dönüşmüştür. Aşiretler artık bölgeyi yönetmek için değil, birbirlerini dengelemek için kullanılmaya başlamış ve ancak gerekli görülen aşiretlere gerekli görüldüğü zaman ve gerekli görüldüğü kadar askerî ve mali yardım yapılmıştır.

5. IRAK'TA İLK KÜRT ÖZERKLİĞİ

1917 yılında işgal edilen bölgelerin yönetimi konusunda Londra'dan bir takrir gönderilmiş de olsa, sonradan işgal edilen Musul'un yönetimi en az vilayetin kendisi kadar karmaşık bir mesele haline gelmiştir. İşgalin ilk aylarında Şeyh Mahmud Berzenci⁸ isimli güçlü bir aşiret lideri, İngiliz yetkililere mektup yollayarak “Kürtlerin özgürleştirilmiş halklar listesinden dışlanmaması” talebini dile getirmiştir (Bell, 1920: 59). Ancak İngilizlerin kararını beklemeden bazı güçlü aşiret reisleriyle yaptığı bir toplantı sonucunda kendi başkanlığında bir hükümet kurmaya karar vermiştir. Berzenci, işgali kendilerini özgürleştirecek veya özerkliği resmileştirecek bir fırsat olarak görmektedir (Eskander, 2000: 142). Ancak İngilizler güneyde olduğu gibi kuzeyde de yerel yönetimler teşkil etmeye ve bunlara kendi subaylarını atamaya başlamışlardır. İngiliz diplomat Cecil J. Edmonds'a (2003: 53) göre, bölgedeki İngiliz planı, bir yönetime gevşek biçimde bağlı birkaç Kürt yönetimi kurmak fakat dağlık bölgeler için taahhütte bulunmaktan kaçınmaktır. Buna karşın başta Binbaşı Charles Noel olmak üzere, bazı yetkililerin çabalarıyla Berzenci'nin sınırlı bir bölgedeki özerkliği kabul edilmiş ve kendisi de bu yönetime —iki İngiliz subayın danışmanlığıyla— *vali* olarak atanmıştır. Yürütme ve yargı yetkilerini kullanmasına, vergi toplamasına ve silahlı birlik oluşturmaya izin verilmiştir (Eskander, 2000: 143).

Kürtlerin henüz Irak devleti kurulmadan yaşadıkları bu özerk yönetim deneyimi uzun sürmemiştir. Ne var ki bu aslında Kürtlere değil, bizzat Berzenci'ye tanınmış bir imtiyazdır. Dolayısıyla bölgeyi yerel vasıtalarla yönetirken feodal ve dinî bağlılıklar, İngilizlerin teşvik ettiği milliyetçilikten daha fazla etkili olmuştur. Berzenci de feodal ve dinî bir lider olarak ve elindeki güce İngilizler sayesinde değil bölgedeki siyasi ve dinî

⁶ Bu şirket, 1912 yılında Deutsche Bank, Royal Dutch Shell'e bağlı The Anglo Saxon Oil Company, bir İngiliz yatırımı olan The National Bank of Turkey ve Ermeni işadamı Calouste Gulbenkian ortaklığında kurulmuştur.

⁷ Faysal bin Hüseyin (I. Faysal), Mekke Emiri Hüseyin bin Ali'nin oğludur. Babasının Sultan II. Abdülhamid tarafından Şura-yı Devlet üyesi olarak atanması nedeniyle gençlik yıllarını İstanbul'da geçirmiş, 1912 yılında Cidde Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a seçilmiştir (Allawi, 2014: 34). Büyük Savaş sırasında Hicaz'daki karmaşanın İngiliz destekli bir isyana dönüşmesiyle Faysal, isyanın Ürdün ve Suriye'yi kapsayan kuzey bölümünü komuta etmiştir. Suriye'nin işgali sonrası burada İngiliz koruması altında bir hükümet kurulması için çaba sarf etmiştir. Mart 1920'de Suriye Ulusal Kongresi tarafından Suriye Arap Krallığı'nın kralı olarak ilan edilen Faysal, San Remo Konferansı'nda Suriye manda idaresinin Fransa'ya verilmesi üzerine başlayan çatışmaların ardından Ağustos ayında İngiltere'ye gitmek zorunda kalmış ve krallığı da böylece son bulmuştur (Allawi, 2014: 51).

⁸ Şeyh Mahmud Berzenci hem siyasi hem de dinî anlamda etkili ve tanınmış bir Kürt aşiret lideridir. Babası Şeyh Said Berzenci'nin öldürülmesinden sonra Osmanlı'ya karşı isyan etmiş ve I. Dünya Savaşı öncesinde Süleymaniye çevresinde fiili egemenlik tesis ederek bu egemenliği savaş boyunca korumayı başarmıştır. Osmanlı güçleri 1918 yılında İngiliz birlikleri karşısında bölgeden çekilirken Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa, aşiretlerin saldırılarından korunmak amacıyla, Berzenci'yi Süleymaniye Sancığı'nın azlolunmaz emiri olarak atamıştır.

konumu sayesinde sahip olduğuna inanarak, belirlenen sınırlar dışında vergi toplamaya ve arazilere el koymaya kalkışmıştır (Edmonds, 2003: 54; McDowall, 2007: 156). Bu tutum İngilizleri rahatsız etmiş böylece Binbaşı Noel'in politikası 1919 yılı ortalarından itibaren rafa kaldırılmıştır. Noel'in yerine buna tamamen karşı olan Binbaşı Ely Bannister Soane atanmış ve Berzenci, hâkim olmaya çalıştığı toprakların büyük bölümünden tasfiye edilmiştir (Bell, 1920: 64).

İngiliz politikalarının bölgedeki aşiretler arası çıkar dengelerini altüst etmesi ve Kürtleri dinî söylemlerle İngilizlere karşı kışkırtan Türk propagandası, 1919 yılının ilk yarısında küçük çaplı muhtelif Kürt isyanlarının çıkmasına neden olurken asıl büyük isyanı “onuru kırılan” Berzenci başlatmıştır. Ancak isyanın ilk günlerindeki askerî başarının devamı gelmemiştir. İngilizlerin karşı hamleleri sonucu isyan bastırılmış ve Berzenci yakalanarak Hindistan'a sürgüne gönderilmiştir.

Berzenci'nin ve diğer Kürt aşiretlerin girişimleri, henüz Irak devletinin kuruluşu tasarlanmadan önce dahi kuzeyin merkezî bir otoriteyi pek kolay benimsemeyeceğini göstermiştir. Sultan I. Selim döneminden beri bölgeye hâkim olan muğlâk otonomi, Sultan II. Mahmud zamanında başlayan merkezileşme çabalarına ve çeşitli dalgalanmalara karşın XX. yüzyıla kadar taşınabilmiştir. İngiliz işgali, bazı Kürt aşiretler tarafından Osmanlı merkezileşmesinden ebediyen kurtularak özerk statülerini sürdürmelerini sağlayacak bir umut olarak görülmüştür. Bell'in (1920: 60-61) anlatımıyla bazı aşiret liderleri “İstanbul'un yerini Londra'nın almasını” beklemişlerdir. Bu süreçte İngiliz politikalarından duyulan şüphe Kürtleri pek çok kez Türklerle işbirliğine de yöneltmiştir. Ancak üniter Sünni bir Arap devletine bağlanmak çoğu Kürt aşireti için seçenek bile değildir. Buna rağmen Irak, Sünni Arap yönetiminde Kürt ve Türk bölgelerini de kapsayacak biçimde vücuda getirilecek, bu da “yapay” bir devlet olarak nitelenmesinin en önemli gerekçelerinden birisi olacaktır. Nitekim Berzenci'yle başlayan feodal nitelikli ayrılıkçı Kürt isyanları 1940'lı yılların sonrasında yine ayrılıkçı fakat daha milliyetçi bir görüntüyle XXI. yüzyıla kadar sürecektir.⁹

6. 1920 İSYANI¹⁰ ve İLK IRAK HÜKÜMETİNİN TEŞKİLİ

1920 yılına kadar işgal bölgelerinde müstakil bir devlet kurulması düşüncesi net değilken iki önemli gelişme İngilizlerin Bağdat'ta merkezî bir hükümet tesisi ve Musul dâhil tüm bölgelerin bu yönetime bağlanması kararını almalarına zemin hazırlamıştır. Merkezî bir hükümet tesisini zorunlu kılan gelişmelerin başında, 1920 yılında patlak veren büyük isyan gelmektedir. Musul'un bu üniter yapıya bağlanmasına karar verilmesine neden olacak başlıca gelişme ise hem Anadolu'daki direniş hareketinin organize olarak başarılı biçimde yürütülmesi hem de bu hareketin Musul'dan kolayca vazgeçmeyeceğini bölgeye yönelik hamleleriyle göstermesidir.

1920 isyanları, işgal güçleriyle Arap milliyetçileri ve halk arasında sürekli artan problemlerin aynı yılın Nisan ayında yaşanan iki gelişmeyle had safhaya çıkıp gerginliğe dönüşmesinin bir sonucu olarak patlak vermiştir. Bu gelişmelerden ilki San Remo Konferansı'nda Mezopotamya'nın mandaterliğinin İngiltere'ye verilmesi, ikincisi ise işgal bölgelerinde uygulanmak üzere, tüm nihai kararların İngilizlere bırakılacağı bir devlet konseyi öngören anayasa taslağının hazırlanmasıdır (Wilson, 1936: 244). Arap milliyetçileri İngiliz işgalinin bu denli uzun sürmesinden zaten rahatsızlık duymaktadırlar ve bilhassa işgalden önce verilen tam bağımsızlığa ilişkin güvencelerin yerine getirilmesini beklemektedirler (Bkz. Kadhim, 2014: 44). Daha 1919 yılında Suriye'de, Faysal'ın emri altındaki bazı Iraklı subaylar Londra'ya Irak'ta ulusal bir hükümet kurulması çağrısında bulunmuşlardır (Marr, 1985: 32-33). Ayrıca Arap İsyanı'nın “başarısı” bütün bu akut gelişmeler haricinde 1920 isyanının da zemin hazırlamıştır. Iraklılar Faysal'ın emrine altına giren Iraklı eski Osmanlı subayları sayesinde isyana dolaylı olarak taraf olmuşlardır. Hatta isyana liderlik edenler Şerif Hüseyin'in oğullarından birinin İngiltere'nin Irak'ta kuracağı bağımsız bir hükümetin başına geçmesini istemektedirler (Kadhim, 2014: 48).

İngiliz yönetiminden ve mezkûr gelişmelerden duyulan huzursuzluk önce protesto gösterileriyle gün yüzüne çıkmış ve Mayıs ayında Bağdat kitlesel gösterilere sahne olmuştur. Şiiler ve Sünniler aynı amaç için ve ortak “düşman”a karşı camilerde bir araya gelmeye başlamışlardır. Yüksek Komiserlik tarafından bir kurucu meclisin seçileceği ilan edilmişse de (Tripp, 2007: 41) Temmuz ayında seçkin Araplardan oluşan on beş kişilik bir heyet bağımsız bir hükümet tesisi için İngilizlere başvurmuşlar fakat Yüksek Komiser vekili Arnold T. Wilson tarafından reddedilmişlerdir (Wilson, 1936: 255-256). Bundan bir süre sonra silahlı

⁹ Berzenci'nin politika ve eylemler, sonraki yıllarda milliyetçi tarih yazımının bir ürünü olarak milliyetçi Kürt hareketleri içerisinde değerlendirilecektir. Fakat bu dönemi feodal çıkar ve bağılıklardan ziyade milliyetçilik ile ilişkilendirebilmek için pek az sebep bulunmaktadır

¹⁰ 1920 İsyanı muhtelif bazı çalışmalarda *devrim* (revolution) olarak isimlendirilmişse de felsefi bir altyapısının, İngilizlerin bertaraf edilmesi dışında ortak bir amacının, isyancıların ortak bir gelecek tasavvurunun veya yönetimi ve toplumu dönüştürme çabasının bulunmayışı nedeniyle bu çalışma kapsamında *devrim* değil *isyan* olarak nitelendirilmiştir.

isyanlar patlak vermiş ve 1920 yılının yazından itibaren Fırat havzası boyunca güneye doğru dalgalar halinde yayılmıştır. Kent merkezlerinde organize biçimde gelişen isyanlar kırsalda daha ziyade münferit hareketler görünümündedir. Bunun en muhtemel nedeni isyanlara katılan kesimleri motive eden birbirinden farklı gerekçelerin bulunmasıdır.

Bağdat'taki gösterilerin isyana dönüşmesinde en büyük pay, işgal sonrası tasfiye edilerek yerlerini İngilizlere bırakmak zorunda kalan eski Osmanlı subaylarıdır. Ramazan ayı 1920 yılında 20 Mayıs günü başladığında dinî hassasiyetleri yüksek kalabalıkların bir araya gelmesi üzerine dinî merasimlerin yasaklanması, İngilizlere duyulan tepkinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. (Vinogradov, 1972: 135). Bağdat'taki muhalif seslerin yasaklama ve tutuklamalarla bastırılması kırsalda daha büyük olayların başlamasına zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan Fırat boyunca yerleşik aşiretlerin de muhtelif isyan gerekçeleri bulunmaktadır. Pek çoğu Osmanlı'dan beri süregelen dengelerin aleyhlerine bozulmasından rahatsızlık duyarak isyanlara iştirak etmişlerdir.

İsyanlar esas olarak Şii bölgelerden gelen destekle alevlenmiştir. Sünni aşiretler gibi Şii aşiretlerin de yeni toprak mülkiyeti düzenlemelerinden ve buna bağlı vergilendirmelerden duyduğu rahatsızlık bir tarafa, cenazelerin kutsal Necef'e defnedilmesi için dahi vergi alınmaya başlanması Şiiilerin hayli zoruna gitmiş olmalıdır (Vinogradov, 1972: 133). Bu nedenle müçtehitlerin isyanı teşvik etmiş olmaları doğaldır. Dönemin etkili müçtehitlerinden Ayetullah Muhammed Taki el-Şirazi, henüz Mart ayında İngiliz yönetiminin bütünüyle gayrimeşru olduğuna dair fetva çıkarırken (Tripp, 2007: 41) Seyyid Muhammed es-Sadr ise İngilizlere karşı —Sünnilerin de riayet edecekleri— *Cihad* çağrısında bulunmuştur (Batatu, 1978: 1141). Kürt aşiretleri ise yaşanan gelişmeleri fırsat olarak görmüşler ve Araplardan farklı saiklerle başlattıkları isyanlarla 1920 İsyanı'na istemsizce destek ve dâhil olmuşlardır. Ne var ki isyan sürecinde Kürtlerle Araplar arasında herhangi bir koordinasyonun varlığından söz edebilmek mümkün değildir (Tripp, 2007: 43).

İngiliz yönetiminden kaynaklanan huzursuzluk bir tarafa, üç vilayette de bu yönetimden çıkar sağladığı için memnuniyet duyan ve dolayısıyla isyanların bastırılmasına yardımcı olan gruplar da bulunmaktadır. Örneğin Kut ve Amara'da İngilizleri ayrıcalıklı konumlarını sürdürmenin garantisi olarak gören bazı aşiretler isyancılara karşı savaşmışlardır. (Tripp, 2007: 43). Kuzeyde de durum çok farklı değildir. Örneğin Erbil'e doğru harekete geçen Surçi ve Barzani aşiretlerinin girişimleri, Dizailerin İngilizlere verdikleri destekle önlenmiştir (Kaymaz, 2003: 140-141). Bununla birlikte Urmiye'den getirilerek Bakuba bölgesine yerleştirilen ve burada silahlandırılan çok sayıda Asurî mülteci de isyancı aşiretlere karşı kullanılmıştır (Vinogradov, 1972: 137).

İsyan patlak verdiğinde yerel silahlı güçler Orta Fırat bölgesinin büyük bölümünün denetimini ele almışlardır. Bu başarı isyanın Bağdat ve Aşağı Fırat bölgelerine yayılmasına neden olmuştur (Tripp, 2007, 43). Fakat örgütlenme ve koordinasyon yokluğu ile birlikte, grupların başkaldırı nedenleri arasında farklılıklar bulunması ve isyanın zaman içerisinde anarşiye dönüşerek yağma eylemlerinin başlaması, ilk isyan ateşinin zayıflamasına neden olmuştur. İngilizler de isyanın başlangıçtaki hararetini kaybedeceğinin farkındadır (Kaymaz, 2003: 142). Savaş Bakanı Winston Churchill'in talimatıyla takviye edilen birliklerin ve Kraliyet Hava Kuvvetleri'ne (RAF) bağlı iki filonun desteği ile kontrol kısa sürede yeniden İngilizlere geçmiş (Vinogradov, 1972: 137) ve bundan sonra 1921 yılı baharına kadar sürecek cezalandırma operasyonları başlatılmıştır (Kaymaz, 2003: 142-143).

İsyan İngiltere'ye 500 askere ve 40 milyon sterline mal olmuştur. Bu miktar, Westminister'in açıklamasına göre, Arap isyanına verilen maddi destekten daha fazla (Glancey, 2003) ve İngiltere'nin Irak için ayırdığı yıllık bütçenin yaklaşık iki katıdır (Vinogradov, 1972: 137). Ancak daha da önemlisi, Irak'ta ve Ortadoğu'da eski koloni usullerinin yürümeyeceği net olarak ortaya çıkmış ve yönetimin kontrollü bir biçimde Iraklılara devredilmesi düşüncesi ağırlık kazanmıştır.

Iraklılar penceresinden bakıldığında Şii ve Sünnilerin ortak hareket etmeleri, Ramazan'dan Muharrem'e kadar Sünni *mevlit*lerinin Şii *taziyelerine* karışması ve Ayetullahların fetvalarına Sünnilerin de riayet etmeleri mezhepler ötesinde bir Arap milliyetçiliğinin ve hatta Irak yurtseverliğinin habercisi gibidir. Diğer taraftan İngilizlere verilen destek dikkate alındığında, bu uzlaşmanın, aslında yalnızca çıkarları zedelenen grupların "geçici bir durum olarak" Iraklılık ortak paydasında buluşmalarından ibaret olduğu görülebilir. Nitekim ileride ülkenin yönetimi konusunda İngilizlerin Sünni siyasetçilerle daha yakın ilişki kurması hem bu uzlaşmayı ortadan kaldıracak hem de Irak'ın Sünnilerce yönetileceği 80 yılı aşkın bir sürecin kapısını aralayacaktır (Fattah, 2009: 161). Yine de 1920 isyanı Batatu'nun (1978: 23) da belirttiği gibi, ilerleyen yıllarda milliyetçi bir *mitoloji* haline gelecektir. Irak siyasetinde Arap milliyetçilerinden ayrılan ve hem İngiliz etkisine hem de etnik ve mezhepsel ayrılıklara karşı çıkan bir Irak yurtseverliği veya Irak

milliyetçiliği anlayışının ilham kaynağı olacaktır. Ancak ne 1920 isyanı bu anlayışı geniş kitlelere ulaştıracak bir etki yaratabilmiştir ne de Irak yurtseverliği Irak siyasetinin etkili bir parçası haline gelebilecektir.

İsyanın yol açtığı hasarın Westminster Sarayı'nda yarattığı rahatsızlık Irak politikasında düşünülen geri dönüşü artık zorunlu kılmıştır. Yeni politika halkın saygı duyduğu, sözüne itimat ettiği ve aynı zamanda kontrol edilebilir önderlerle yeniden ittifaklar kurarak ülkenin idaresini bu kişilere devretmek ve böylece ülkeyi daha az maliyet ve daha az mesai ile uzaktan kontrol etmektir. Ülkede bu iş için en uygun kesim, kitleler üzerinde dinî hassasiyetler nedeniyle hayli etkili olan ve bu etkileri 1920 isyanında da kanıtlanan seyyidler ve yönetim tecrübesine sahip eski subaylardır.

Yönetimin Iraklılara devredileceği süreç, Percy Cox'un Yüksek Komiserlik görevine atanarak 1920 yılı Ekim ayında Bağdat'a ulaşmasıyla başlamıştır. Ajandasındaki başlıca görev Irak'ta askerî yönetime son verilerek Arap bir liderin başkanlığında geçici hükümetin tesis edilmesidir (Marr, 1985: 33-34). Cox, Bağdat nakibi Seyyid Abdurrahman Geylani'yi¹¹ Devlet Konseyi başkanlığına ikna etmek için çaba sarf etmiş ve böylece Arapların yöneteceği bir devletin kurulmasına taraftar olduğunu da göstermeye çalışmıştır (Sluglett, 2007: 35). Geylani, hem toplum üzerindeki etkisi hem de siyasetteki tecrübesizliği ile bu geçici hükümet başkanlığı için oldukça uygun bir figürdür. Nihayetinde 11 Kasım 1920 günü geçici bir hükümet kurulduğu ilan edilmiş ve 79 yaşındaki Geylani de bu hükümetin başına geçerek Irak'ın ilk "başbakanı" olmuştur. İlk hükümetin üyeleri, geleneksel üst sınıfları oluşturan dinî önderler, büyük toprak sahipleri ve aşiret reisleri/şeyhleridir (Marr, 1985: 33-34). Üç eski Osmanlı vilayetinin de temsil edildiği hükümette çoğunluğu Sünni Araplar oluştururken az sayıda Şii, Hıristiyan ve bir de Musevi üye yer almıştır. Geçici hükümetin kurulmasına paralel biçimde Irak'ta yerel yönetim yapısı da yeniden düzenlenmiş ve her bir birimde yönetime ve konseye birer İngiliz müşavir atanmıştır (Yaphe, 2004: 32).

Nüfusun çoğunluğunu oluşturmalarına ve 1920 isyanlarının başat gücü olmalarına karşın Şiiiler, daha bu dönemde yönetimden dikkat çekici biçimde dışlanmaya başlamışlardır. Yaphe'ye göre bu durum bir parça idari tecrübesizlikten, bir parça Bağdat'ta Şii karşıtı tutumun etkisinden fakat en çok da Şii mezhepçiliğinin İngilizlerde yarattığı endişeden kaynaklanmaktadır. İdari tecrübesizlik, uzun yıllar Sünni hilafet çatısı altında eğitimden yükselmeye kadar her aşamada Sünniliğin bir tercih nedeni olması ile doğrudan ilişkilidir. Şii-Sünni ihtilafı ise yüzlerce yıllık bir bölge gerçeğidir. İngilizlerin Sünni mezhepçiliğinden değil de Şii mezhepçiliğinden endişe duymaları ise Şiiiliğin Irak'taki pratiklerinde hem dış dünyaya karşı gösterilen hem kendi iç hiyerarşisinde var olan katılıktan kaynaklanmaktadır. Neticede Osmanlı döneminde görülen Sünni baskınlığı, ülkenin daha sorunsuz yönetilebilmesi adına İngiliz politikasının da temel düsturlarından birisi olmuştur.

Geçici hükümet çalışmalarına başlasa da henüz sınırları belirlenmiş devletten söz edebilmek mümkün değildir. İngiltere'ye verilen mandaterlik statüsünün nasıl işlerlik kazanacağı bir soru işareti olarak ortada durmaktadır. Daha da önemlisi, Arapların yöneteceği bir devlet kurulacağı artık apaçık olsa da bu devletin hangi rejim altında, kim tarafından ve İngiltere ile ne tür bir hukuki ilişki içerisinde yönetileceği de net değildir. Bunun da ötesinde her üç vilayette de benzer yönetim anlayışları uygulanmaya başlamış olmasına karşın yeni kurulacak devlette Musul'un veya daha özel olarak Kürt yerleşim bölgelerinin statüsü hakkında da net bir karar verilebilmiş değildir.

7. HÂŞİMÎ¹² MONARŞİSİ'NİN İLANI ve FAYSAL'IN MEŞRUIYETİ

1921 yılına girildiğinde İngiltere, kurulacak yeni devlet konusunda kendisini iki farklı ikilemin içerisinde bulmuştur. Bunlardan ilki devletin merkezî otoritesinin gücü konusundadır. İngilizler bir taraftan bölgesel ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda ülkede merkezî kontrolün ve asayişin temini için güçlü bir otoritenin varlığını gerekli görmekteydiler (Dawisha, 2009: 13). Böylece etnik ve mezhepsel fay hatları üzerine kurulacak devlete, karşılaşılan her problemde askerî ve mali destek sağlamak gerekmeyecektir. Diğer taraftan devletin gücü arttıkça, kontrol edilebilirliğinin azalacağı da aşikârdır. Bu ikinci seçenek Londra için daha olumsuz bulunmuş olacak ki özellikle Milletler Cemiyeti (MC) üyeliğine kadar Irak, kendi başına pek az sorunu çözebilen ve bilhassa güvenliğe ilişkin problemlerde İngiltere'nin fiili desteğine muhtaç olan güçsüz bir devlet olarak bırakılmıştır. Churchill'in kendi başlarına ayakta durabilecekleri vakte kadar Irak'a

¹¹ Seyyid Abdurrahman Geylani, Irak'ta geniş bir yayılma alanı bulan Kadiri tarikatının kurucusu Abdülkadir Geylani'nin on beşinci kuşaktan torunudur. Abdülkadir Geylani'nin soyunun baba tarafından Hz. Hasan'a anne tarafından Hz. Hüseyin'e ulaştığına yani hem *seyyid* hem de *şerif* sıfatıyla peygamberin torunu olduğuna inanılmakta böylece Abdurrahman Geylani'nin soyu peygambere da dayandırılmaktadır. 1920 yılında Bağdat'taki en yaşlı Kadiri şeyhi olan Geylani, bu mistik sıfatların sağladığı doğal liderlik konumuyla toplum üzerinde bir hayli etkilidir.

¹² Hz. Hasan'ın soyundan geldiğine inanılan ve X. yüzyıldan beri kutsal toprakların yönetimini elinde bulunduran Mekke emirleri *Hâşimiler* olarak bilinmektedir. *Hâşimî* ismi, peygamberin büyük dedesi Hâşim bin Abdümenaf'a atfen kullanılmaktadır. Büyük Savaş'ın ardından bu aileye mensup olan kişilerin Hicaz, Ürdün ve Irak'ta kral olmaları nedeniyle bu krallıklar *Hâşimî Krallığı* olarak da anılmışlardır (Kuşun, 1997: 412-415).

destek olmayı ve rehberlik etmeyi sürdüreceklerini belirtmesine karşın (Holden, 2012: 73-74) İngilizlerin sözcüğü manda rejiminin kaldırıldığı 1932 yılından sonra da devam edecek ve 1958 darbesine kadar sürecektir.

İkinci ikilem ülkede tesis edilecek rejimin anayasal monarşi mi yoksa parlamenter demokrasi mi olacağı hususundadır. Hem bir anayasal monarşi hem de parlamenter demokrasi olan İngiltere'nin bu husustaki açmazı, Londra siyasetinde parlamenter demokrasi öne çıkarılıp monarşinin daha sembolik düzeye getirilmesi için çaba harcanırken yeni kurulan bir devlet için anayasal monarşinin uygun bulunmasının riyakârlık olarak görülmesidir. Ancak İngilizler, Büyük Savaş'ta yaşanan tecrübe ile anayasal monarşinin sağladığı hızlı ve esnek manevra kabiliyetinin parlamenter demokraside söz konusu olmadığına farkına varmışlardır (Dawisha, 2009: 13-14). Neticede oldukça sorunlu ve hem dikey hem de yatay parçalanmışlıkların mevcut olduğu geleneksel toplumsal yapı ve parlamenter demokrasinin bu yapıda işletilmesinin pek kolay olmayacağı dikkate alınarak anayasal monarşi rejiminde karar kılınmıştır (Sluglett, 2007: 35). Bu tercih ülkenin merkezî otorite tarafından, merkezî otoritenin de Londra tarafından daha kolay yönetilmesini sağlayacaktır.

Yeni devlet kurulurken İngilizler; Arap milliyetçileri, eski subaylar, dinî önderler ve aşiretlerle ortak bir zeminde buluşabilmenin tek koşulunun Hâşimîlerin oynayacağı tampon rol olduğuna inanmaktadırlar. Bu nedenle Şerif Hüseyin'in iki oğlu Faysal ve Abdullah, Iraklı Sünni elitlerin de beklentisine uygun olarak tahtın doğal adaylarıdır ancak öncelik büyük kardeş olan Abdullah'tadır. Bu nedenle Faysal başlangıçta öne çıkmayarak ağabeyinin önceliğine saygı göstermiştir veya müstakbel krallığının meşruiyeti adına, öncelikle ağabeyinin adaylığının İngilizlerce reddedilmesini beklemiştir (Allawi, 2014: 314, 320). Ne var ki İngilizler Abdullah seçeneğine, uzlaşılması zor tavrı ve Fransa'ya karşı hasmane tutumu nedeniyle hiçbir zaman sıcak bakmamışlardır. Üçüncü aday ise 1920 isyanının ılımlı tarafı olarak Devlet Konseyi'nin vücuda getirilmesinde işleri kolaylaştıran ve böylece geçici hükümetin içişleri bakanlığına getirilen Seyyid Talib'dir. Fakat yerel politika ile çok iç içe olmasının, onun geniş kitlelerce kabul edilmesini zorlaştıracığı varsayılmıştır (Sluglett, 2007: 36). Bunun da ötesinde İngilizler aslında Irak'ı yönetecek bir lider değil, Irak'ta "saltanat sürecek" bir figür aramaktadırlar. Bu nedenle ne Talib ne de Abdullah uygun seçenek olarak görülmüştür. Faysal ise ılımlı kişiliği, Londra ile uzun yıllardır devam eden iyi ilişkileri ve Hâşimî mensubiyeti nedeniyle İngilizlerin tek gerçek adaydır (Allawi, 2014: 320).

Şubat ayında, Koloniler Bakanlığına getirilen Churchill'in, özel danışmanlığına atadığı Thomas E. Lawrance tarafından Kahire Konferansı'nın hazırlıkları başlatılmıştır. Ortadoğu ile ilgili kırk civarında üst düzey bürokratin katıldığı konferans, artık resmen "Irak" olarak anılacak devletin bağımsızlığının tanınmasına ve manda idaresinin ittifak anlaşmasıyla revize edilmesine giden ilk adımdır (Antonius, 1939: 318). Konferansın ana gündem maddesi ise Irak krallığına Emir Faysal'ın teklif edilmesidir. Bazı bürokratların savunduğu "cumhuriyet rejimi kurma" fikri konferansta peşinen reddedilirken (Allawi, 2014: 327) Faysal'ın krallığı Lawrance ve Cox tarafından hararetle desteklenmiştir. Lawrance'ın ifadesiyle Faysal, "perişan, geri kalmış ve yarı-medeni Iraklıların ihtiyaç duyduğu aktif ve ilham verici bir kişiliğe sahiptir" (Mejcher, 1976: 77). Neticede Faysal'ın krallığı onaylanmış ancak bu onay, Churchill'in kaleminden resmî belgeye, "Emir Faysal eğer Irak tahtına aday gösterilirse Britanya Hükümeti onun adaylığının önüne hiçbir engel çıkarmayacak ve seçildiği takdirde desteğini sunacaktır" ifadeleriyle aktarılmıştır (Allawi, 2014: 327).

Konferans kararları Faysal'a resmen bildirildikten sonra Bağdat için hazırlıklar başlamıştır. Faysal, manda idaresinin Irak'ı yeni nesil bir sömürge haline getiren şartlarını peşinen kabul ediyormuş görüntüsü vermek istememektedir. Bu nedenle anayasanın yürürlüğe girmesinden ve Londra ile Bağdat hükümetleri arasında müzakereler yapıldıktan sonra manda hükümlerinin tekrar müzakere edileceğini dillendirmeye başlamıştır (Allawi, 2014: 333). Bu süreçte hem Faysal hem de Şerif Hüseyin, geçici hükümetin başbakanı Geylani ile temas kurmuşlardır. Hüseyin, Geylani'ye gönderdiği telgrafta, "Faysal'a yapılan daveti samimi ve vatansever bir çağrı olarak görüyorum. Bu nedenle Irak'ın yönetilmesinde yardım etmesi için onu size gönderiyorum" demektedir (Allawi, 2014: 335). Babasını ziyaret ederek aldığı icazetin ardından müstakbel kral, Basra'ya giderek 23 Haziran 1921 günü, on iki yıl boyunca krallığını yürüteceği ülkenin topraklarına ilk kez ayak basmıştır. Yeni Ortadoğu'nun çehresi, bir hanedana mensup akrabaların farklı devletlerde kral oldukları, bir başka deyişle kralların komşu devletin yöneticilerine kendi halklarından daha yakın oldukları Avrupa monarşilerine benzemeye başlamıştır.

Her ne kadar Iraklıları birleştirecek bir figür olarak sunulmuşsa da Faysal'ın kendisi dahi Iraklı değildir ve daha evvel Irak'ı hiç görmemiştir. Gerçekçi bir bakış açısıyla, onun meşruiyetinin esas kaynağı, İngiltere'nin Ortadoğu politikasının kendisine biçtiği roldür. Bu nedenle ülke İngiliz işgali altındayken Faysal'ın krallığına karşı çıkılması, esasında İngiltere'nin tasarrufuna karşı çıkılması anlamına gelecektir. Ne var ki

1920 isyanı, toplumun önde gelen kesimlerine sosyal ve ekonomik güç ve statülerinin İngiltere'nin cezalandırıcı gücü karşısında riske edilmeyeceğini göstermiş olmalıdır. Bununla birlikte “meşruiyet” terimi ile ifade edilemese de Faysal'ın krallığına “rıza gösterilmesini” kolaylaştıracak nedenler de bulunmaktadır. Bunlardan ilk akla gelenler, Şerif Hüseyin'in oğlu olması, Hâşimî mensubiyeti ve dolayısıyla peygamber soyundan geldiğine duyulan inanç, Arap isyanında oynadığı aktif rol ve Suriye krallığıdır. Tüm bunların sonucu olarak Iraklıların Faysal'ın saltanatına bakışını “kabal” ve “sadaikat” yerine “rıza”, “sempati” ve “faydalanma” ifadeleri ile nitelemek daha gerçekçidir. Nitekim saltanatının ilk yıllarında bilhassa Kürtlerin ve Şii müçtehitlerin tutumu dikkate alındığında Faysal'ın iktidarının ulusal bir iradeye dayandığını iddia etmek mümkün değildir. Dahası, bazı istisnai dönemler dışında Irak'ta iş başına gelecek tüm kral ve devlet başkanları da bu açıdan Faysal'dan daha şanslı olmayacaklardır.

Faysal'ın meşruiyetinin gerçek kaynağı İngiliz politikaları olsa da iktidarın ulusal iradeye dayandığı görüntüsü vermek ve Faysal'ın içerideki konumunu güçlendirmek için bir referandum tertip edilmesi gerekli görülmüştür. Referandum, Faysal'ın Irak krallığına getirilmesine ilişkin 11 Temmuz 1921 tarihli hükümet kararının onayı için düzenlenmiş, bir başka deyişle Iraklılara seçme hakkı tanınmamıştır. Nitekim tahtın güçlü adaylarından bir diğeri olan İçişleri Bakanı Talib, Cox'un kararıyla sürgün edilmiştir (Holden, 2012: 76). Ancak tüm bu zorlamalara ve referandumdan müspet bir sonuç çıkmasına karşın tüm Iraklıların Faysal ismi üzerinde mutabık olmadıkları gerçeği gizlenememiştir. Zira referandum sonucunda Türklerin en yoğun yaşadığı Kerkük'ten ret oyu çıkarırken Kürt milliyetçiliğinin kalesi olarak görülen Süleymaniye'de ise referandum boykot edilmiştir (Simon, 1974: 316). Bu sonuçlar, İngilizleri Musul'un ve özellikle de Kürt bölgelerinin statüsü hakkında bir süredir erteledikleri kararı almalarını hızlandıracak süreci de başlatmıştır.

Şiilerin tutumu ise biraz daha karmaşıktır. Irak nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Şii Arapların Faysal'a bakışı zamana ve gruplara göre farklılık göstermektedir. Faysal'ın Iraklı olmaması esasen Şiiler açısından olumlu görülebilir. Zira Irak'ta sözü geçen ve buna rağmen Şiilerle problemsiz geçmişe sahip Sünni bir lider figürü bulmak kolay değildir. Faysal ise Sünni Şerif ailesine mensup olmasına karşın nispeten seküler ve dolayısıyla ılımlı bir bakış açısına sahiptir. Buna mukabil, Şii Arap milliyetçileri Faysal'a karşı önyargılı olmamaya çalışırken din adamları ise daha temkinli davranmaktadır. Nitekim Irak'ın önemli Şii müçtehitleri, taç giyerken itiraz etmedikleri yeni yönetime karşı seslerini önce İngiltere ile yapılacak ittifak anlaşmasında ve daha sonra kurucu meclis seçimlerinde yükselteceklerdir.

8. MUSUL'UN İLHAKI

Kral I. Faysal 28 Ağustos 1921 günü İngilizlerin himayesinde taç giydiğinde hükmedeceği ülkenin kuzey sınırlarının durumu halen belirsizdir. Konuya müdahil tarafların tasarısı ve beklentileri taban tabana zıtken İngiliz bürokrasisi de meseleyi sürüncemede bırakmaktadır. Söz konusu taraflardan ilki olan Irak'ın yeni yöneticileri, özellikle Musul kent merkezindeki yoğun Sünni Arap nüfusun varlığı nedeniyle vilayetin Irak'ın bir parçası olması gerektiğinde hemfikirdirler. Zira merkezdeki Arap nüfusun yanı sıra Kürtlerin ve Türklerin de kopmaları halinde, Şii Araplar karşısında yaklaşık %15'e düşecek nüfus oranıyla ülkenin tek azınlık grubu haline geldiklerinde Irak'ı yönetmelerinin çok zor olacağını bilincindedirler (Busch, 1976: 373; Rear, 2008: 166). Öte yandan Musul'un entegrasyonu, Arap İsyanı'nın ardından Türklere karşı kazanılmış ikinci bir zafer olarak Faysal'ın hanesine yazılacak ve bu zafer onun meşruiyetini pekiştirmek adına kullanılabilir.

Verilecek kararlar kaderleri tayin edilecek olan Kürtler için ise yüzyıllara dayanan aşiret özerkliğinin devamı ortak beklentidir. Bu beklenti, üniter bir yapı içerisinde Kürtlerin Türkiye veya Irak'a dâhil olmamaları ve hatta bir Kürt devleti ilan edilse dahi aşiret özerkliğinin devam etmesi anlamına gelmektedir. Kürtlerin milliyetçi talepleri ise —Berzenci isyanları bir kenara bırakılırsa— yalnızca küçük bir kentli elit grupla sınırlıdır. Wilson'ın (1936: 259) aktarımına göre, “tüm raporlar, Kürtlerin milliyetçi talepler konusunda heyecansız olduklarını, bunlara pek sempati duymadıklarını ve hatta bunları pek az anladıklarını göstermektedir.” Öte yandan milliyetçiliği her ne kadar tartışılır olsa da İngilizlerin tek ciddi muhatabı olan Berzenci'nin talebi, İngiltere himayesi altında müstakil bir Kürt devletinin ilanı veya Kürt özerkliğinin garanti altına alınmasıdır (Busch, 1976: 184).

Üçüncü taraf olan Ankara Hükümeti, *Misak-ı Milli* beyannamesini Anadolu'nun işgaline karşı başlatılan mücadelenin rehberi olarak görmektedir. Beyannameye göre mütareke hattı dışında kalan bölgeler için *plebisit* öngörüldüğünden mütareke hattı içerisinde kalan Musul'un ulusal sınırlara dâhil olduğu kabul edilmekte (Yazıcı, 2014: 37), dolayısıyla mütareke sonrasında gerçekleşen işgal reddedilmektedir. Ankara Hükümeti, bölgenin *ulusal sınırlar* içerisinde bulunduğu iddiasını, İstiklal Savaşı'nda avantajlı duruma geçtiği bir dönemde fiilen gerçekleştirmeye çalışacaktır

İngiltere’de ise gerek Churchill gerekse Cox, İngiltere himayesinde bir Kürt yönetimine ihtiyaç duyulduğu konusunda hemfikirlerdir (McDowall, 2007: 166). Ancak Churchill bu fikri desteklerken Cox ise stratejik bakımdan hatalı bulmaktadır (Busch, 1976: 372-373). Cox’un temel gerekçesi Türkiye’nin müdahale ihtimalidir. Bölgeyi Bağdat’ın kontrolü dışında bırakmak petrol sahalarını tehlikeye sokabileceği gibi Kerkük’ü kuzeye dâhil etmek ise Türkler için açık davetiye anlamına gelecektir. Ayrıca dağları düzlüklerden ayıran bir kuzey sınırının savunulması da kolay olmayacaktır. İkinci gerekçe mezhepler arasında oluşacak demografik dengesizlik ve bunun Faysal’ın meşruiyeti ile birlikte İngiltere’nin egemenliğini de tehlikeye sokma ihtimalidir. Üçüncü gerekçe ise Kürtlerden kaynaklanacak azınlık sorunlarının gerektiğinde Bağdat üzerinde baskı aracı olarak kullanabilme imkânının bulunmasıdır (Kaymaz, 2003: 156-157).

Netice itibarıyla 1922 yılının ilk çeyreğinde Musul vilayetinin üniter Irak’ın bir parçası olacağı açıklığa kavuşmaya başlamıştır. Cox bu plana rıza gösterilmesi durumunda, Süleymaniye ve Erbil’in merkez olacağı iki ayrı liva ve vilayetin kuzeyinde Kürtlerin yoğun olduğu dört kazanın birleştirilerek üçüncü bir liva kurulmasını önermiştir. Böylece Kürtler idari bakımdan da Araplardan ayrılacak, Kerkük ve Kifri ise bu üç livaya dâhil edilmeyecektir. Söz konusu dört kazanın Musul’dan ayrılması fikrinden, bu bölgelerin ekonomik bakımdan yüzlerini Türkiye’ye dönebilecekleri düşüncesiyle sonradan vazgeçilmiştir (McDowall, 2007: 166; Edmonds, 2003: 164-165; Kaymaz, 2003: 155). Cox’un önerisi feodal çıkarlarını gözetken bir kısım ağanın görüşüne sunulmuş ve genel kabul görmüş olsa da bölgeler arasında farklı talepler de açığa çıkmıştır. Örneğin sözü edilen dört kazada yaşayanlar, Musul’dan ayrılmanın, ürünlerini satacakları pazarı kaybetmeleri anlamına geleceğinden planın tadilinden memnun olmuşlardır. Erbil Kürtleri Kerkük’ten ayrı bir liva olmaya olumlu bakarken Süleymaniyeliler ise Bağdat’a bağlanmalarını sağlayacak tüm düzenlemelere itiraz etmişlerdir (McDowall, 2007: 167). Ancak Süleymaniye’den yükselen itirazlar dikkate alınmamıştır. Böylece bir yandan Kerkük petrollerine hâkim olmak ve Türkiye’nin önüne dağlardan oluşan bir set çekmek amacıyla, diğer yandan gerektiğinde Bağdat’ı baskı altında tutacak bir araç ve Şiiler karşısında bir denge unsuru olarak Kürt ve Türk yerleşim bölgelerinin tarihî, coğrafi ve kültürel hiçbir ölçüt dikkate alınmadan Irak’ın bir parçası haline getirilmesinde karar kılınmıştır.

İngilizlerin kararı netleşse de Musul’un statüsü artık bir yıl öncesinden daha belirsizdir. Şubat 1922’de Ankara, Musul’un geri alınması için bölgeye kuvvet göndermeye karar vermiş ve bu iş için görevlendirilen Binbaşı Özdemir Bey, Haziran ayında Revanduz’a ulaşmıştır. Bölgede dinî söylemlerin ağırlıklı olduğu propaganda¹³ sayesinde pek çok aşiretin desteğini alan Özdemir Bey, aşiretlerden teşkil edilen birliklerle, Büyük Taarruz’dan bir gün sonra, 31 Ağustos 1922 günü saldırıya geçerek Derbent bölgesinde İngilizlere büyük kayıplar verdirmiştir (Jumaily ve Öztoprak, 1999: 88). Müdahalenin yarattığı tedirginlik sonucunda İngilizler aşiretlerin saf değiştirmelerini sağlamak amacıyla sürgünde bulunan Berzenci’yi özerklik vaadiyle Süleymaniye’ye geri göndermişlerdir (Busch, 1976: 375). Ancak Berzenci, bölgeye gelir gelmez önce Özdemir Bey’den Türkiye’nin bağımsız bir Kürt hükümeti teşkiline destek verebilme ihtimalini öğrenmeye çalışmış (Jumaily ve Öztoprak, 1999: 90) daha sonra ise “Güney Kürdistan Hükümeti”ni kurarak kendisini “Kürdistan Hükümdarı” ilan etmiştir. Böylece Irak, ilk ayrılıkçı girişim ile birinci kuruluş yılını henüz kutlamışken yüzleşmiştir. İngilizlerin Berzenci planı beklenenin tam aksi bir sonuç vermesi üzerine Özdemir Bey’e bağlılığını sürdüren bölgeler RAF’ın bombardımanlarına maruz kalmış fakat Ankara’dan bir karşılık gelmemiştir (Kaymaz, 2003: 155). Zira Mudanya Mütarekesi (11 Ekim 1922) henüz imzalanmıştır ve İstanbul ile Boğazlar işgal altındayken hem ufukta beliren barış görüşmelerini hem de diplomatik kanalları tıkayabilecek seçenekler rafa kaldırılmıştır.

İngiltere, Türkiye’yi askerî güç kullanarak Irak’tan uzak tutarken Berzenci ile öncelikle diyalog kurulması daha makul bulunmuştur. Berzenci ise “Kürdistan”ın kendi hükümdarlığı altında bağımsız bir devlet olarak tanınması, Irak’ın tüm Kürt yerleşimlerinin bu devlete bağlanması ve “Irak-Kürdistan sınırının” ortak bir komisyon tarafından belirlenmesi şartlarını öne sürmüştür (FO 371/7772, E 13677/33/65 ve FO 371/10824, E 1303/32/65’ten aktaran Kaymaz, 2003: 207). Berzenci’nin bu şartları, Irak tarihinin muhtelif dönemlerinde siyasal Kürt hareketinin Bağdat’a sunacağı sayısız talep ve şartların ilkidir. Cox, Berzenci’nin taleplerini makul bulmasa da Türk tehdidini de göze alamamıştır. Neticede Bağdat’tan, ancak muhtelif Kürt unsurların aralarında anlaşmaları halinde taleplerin kabul edileceği anlamına gelen bir açıklama yapılmıştır (Edmonds, 2003: 410). Böylece bir taraftan konu “sulandırılırken” diğer taraftan da Berzenci’nin Kürtler adına söz söyleme salahiyeti tartışmaya açık hale getirilmiştir. Bunun sonucu olarak Berzenci 1923 yılının Şubat ayında Kerkük’ün doğusuna kadar uzanan bir isyan hareketi başlatmış ancak İngilizlerin karşılık vermesi sonucu Süleymaniye’yi terk ederek dağlık bölgelere çekilmek zorunda kalmıştır (Edmonds, 2003: 412-413).

¹³ Edmonds’ın (2003: 324) aktarımına göre Cizre’den bölgeye gönderilen bir propaganda metni, “Allah’ın laneti, dinlerini İngilizlere ve Faysal’a satanların üzerine olsun” cümlesiyle sonlandırılmıştır.

İsyanın bastırılması Irak'ta Kürt sorununun çözümü değil aslında başlangıcı olmuştur. Her ne kadar üniter bir devlet olarak kurulmuş olsa da Irak, kuzeyin dağlık bölgelerinde egemenlik tesis etmekte pek çok zaman zorlanacaktır. Berzenci isyanları, takip eden diğer isyanlar ve bunların bastırılma biçimleri Kürt milliyetçiliğinin Arap milliyetçiliğinin biraz gerisinden gelerek, Kürtleri merkezden daha da uzaklaştıran ve hem Bağdat'ı hem de Arapları "düşman" olarak gören "ayrılıkçı" bir siyasi hareket olarak yükselişine büyük ivme kazandıracaktır. Neticede Kürt milliyetçiliği Irak'ta bir ulusal kimlik inşasının önündeki en büyük engel (Rear, 2008: 167) diğer taraftan "devlet milliyetçiliği" söyleminin beslenmesinin en temel gerekçesi olacaktır (Fuccaro, 2004: 583'ten aktaran Tejel, 2012: 91).

Türkiye'nin vilayette hak talebine devam etmesi, Musul sorununu Lozan Konferansı'nın gündemine gelmesini sağlasa da konferanstan çıkan karar, sorunun ikili görüşmelerle çözülmesi ve çözülemeyen ise MC'nin hakemliğine başvurulması olmuştur. Belirtmek gerekir ki Faysal'ın talebine rağmen Londra'dan izin çıkmaması nedeniyle kendi ülke sınırlarının konuşulacağı oturumlarda hiçbir Iraklı yer almamıştır (Mejcher, 1977: 349). Sonunda MC'nin gündemine gelen konu için Konsey bir komisyon görevlendirmiştir. Komisyon 1925 yılında çalışmalarını tamamlamış ve hazırlanan raporda Musul'un Irak'a bağlanması gerektiği görüşünü içeren rapor Konsey'e sunulmuştur. Ancak raporun sonuç bölümüne düşülen şerhler, esasında bunun siyasi bir karar olduğuna işaret etmektedir.

Rapora göre Irak'ın yirmi beş yıla kadar etkili manda idaresi altında kalması gerekmektedir. Eğer manda idaresi son bulacak olursa ve Kürtlere yerel idare konusunda garantiler sağlanmazsa "bölge halkının çoğunluğunun Türk egemenliğini Arap egemenliğine tercih edeceği" raporda açıkça belirtilmiştir. Yine rapora göre, bu durumda "Irak'a bağlanmanın sağlayacağı avantajların yerini siyasi zorluklar alacaktır". Bu nedenle de "iç ve dış siyasi koşullar itibarıyla Irak ile karşılaştırılmayacak düzeyde istikrarlı olan Türkiye'nin egemenliğinde kalmak, bölge açısından daha yararlı olabilir" (League of Nations, 1925: 88-89). Bir başka anlatımla komisyon, bölgenin ve halkının Türkiye'nin bir parçası olduğunu kabul etmiş fakat Bağdat'a bağlanması için bazı ekstra çabaların gösterilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Ne var ki manda idaresi 1932 yılında son bulacak ve Kürtlere "kâğıt üzerinde" tanınan haklar uzun yıllar boyunca kullanılmayacaktır. Yine de MC kararı ve sonrasında yapılan 1926 tarihli Ankara Antlaşması ile bölge Bağdat'ın idaresine bırakılmıştır.

9. HÜKÜMETİN TEŞKİLİ VE İNGİLTERE – İRAK İTTİFAK ANTLAŞMASI

Krallığın ilanının ardından Bağdat'ta üç önemli gündem maddesi ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki yeni hükümetin kuruluşu, bir diğeri kurucu meclisin oluşturulması ve en önemlisi de İngiltere ile yapılacak olan ittifak anlaşmasıdır. Irak'ın bir devlet ve Faysal'ın da kral olmasında İngiliz desteği inkâr edilmese de yeni yöneticiler ve Faysal, Irak'ın bir tür koloni haline getirilmesini kabul etme niyetinde olmadıklarını çok erken göstermişlerdir. Irak bağımsız bir devlet olarak MC'ye kabul edilene kadar ikili ilişkilerde bu gerilim sürekli yaşanmıştır.

İngilizlerle ilişkilerde Faysal, açıkça eli zayıf olan taraftır. Zira krallığını yaptığı devlet bir ulus-devlet değil, birbirleriyle uyumsuz grupların bir araya getirildiği ve sınırları bölgeye yabancı otoritelerce çizilmiş "yapay" bir devlettir. Bu nedenle Iraklıların samimi desteğinden çok Şiiilerle Sünniler, Araplarla Kürtler ve milliyetçilerle İngilizler arasında gözetmesi gereken dengeyi kaybettiği anda tahttan feragatini dillendirecek grupların tehdidini hissetmektedir. Bunun ötesinde ülke için düşünülen siyasi sistemin seçim, parlamento ve anayasa gibi temel taşları Iraklıların pek aşına oldukları kurumlar değildir. Özellikle kırsal kesim nazarında birincil meşru otorite halen şeyhler, seyyidler, Ayetullahlar ve ağalardır. Faysal böylesine iptidai bir yapıyı modern devlet kalıpları içerisine oturtmaya çalışırken İngiliz dolaylı kontrolünün temeli olan yaygın danışmanlık sistemi işini hiç kolaylaştırmamaktadır (Marr, 1985: 38). Tüm bunların ötesinde hükümdarı olduğu ülkenin yerlisi değildir ve aslında bu tuhaf durum tacın kendisine sunulmasının en önemli gerekçelerinden birisidir. Pek çok açmazın mevcut olduğu bu tabloda Allawi'nin (2014: 383) ifadesiyle Faysal, eski düzeni yırtıcı bir biçimde yıkarak üzerine yeni bir dünya kuracak bir Mustafa Kemal de değildir. Dolayısıyla İngilizlerle çıktığı yolda onlar sayesinde tahta oturmasına karşın artık Irak'a daha az müdahil olmaları gerektiğine inansa da saltanatı boyunca İngilizlerle uyumlu biçimde çalışmak ve son sözü genellikle onlara bırakmak zorunda kalmıştır.

Yeni hükümetin kuruluş süreci, Faysal'ın İngilizlerle "uyuşmak zorunda kaldığı" ilk mesele olmuştur. Yüksek Komiser Cox, kralın tahta oturması sonrası istifasını sunan Geylani'nin başbakanlığa yeniden atanmasını isterken Faysal ise İngilizlere yakın olmayan bir aday bulmaya çalışmış fakat neticede Geylani yeniden başbakan olmuştur. İçişleri bakanlığı için Ayetullahların temkinli bir atama yapılması talebi üzerine Faysal'ın yaptığı seçimi Cox reddederken, Cox'un talep ettiği isim ise Faysal'ın vetosuna takılmıştır. Gerilim

tırmanınca farklı bir isim üzerinde uzlaşmış ancak neticede kral uygun gördüğü ismi içişleri bakanlığına atayamamıştır (Allawi, 2014: 384). Cox'un bu türden müdahaleleri Faysal'ın zaten dar olan manevra alanını daha da daraltmıştır. Nitekim bu ilk hükümetin ömrü de çok uzun olmamış ve Faysal ile Cox arasında, Vahabi saldırıları nedeniyle Irak silahlı güçlerine daha fazla kaynak aktarılmasına ilişkin ihtilafa kurban gitmiştir.

İhvan¹⁴ savaşçıları tarafından düzenlenen bu saldırılar (Kostiner, 1993: 83) Iraklılara, İngilizlere neden ihtiyaç duyduklarını hatırlatmıştır. Nitekim Faysal bu saldırılardan sonra ulusal bir ordu konusunda adım atmaya karar vermiş fakat hükümet içerisinde Cox tarafından etkilendiğini düşündüğü bakanların itirazlarıyla karşılaşmış neticede altı bakanın istifasını kabul etmiştir.¹⁵ Ancak bu durum sorunu çözmek bir tarafa Percy Cox'ta, kralın kontrol dışına çıktığı izlenimini yaratmıştır. Bu, kralı tahtıyla tehdit etmeye varacak kadar güçlü bir izlenimdir. (Allawi, 2014: 389). Faysal milliyetçilerin desteğini sağlamış görünse de ve ülkenin her yerinde açığa çıkmaya hazır bir "1920 ruhu" hissedilse de İngilizler güçlerinin ölçüsünü Vahabi İhvan akınlarının son bulmasını sağlayarak, İbni Suud'un Fırat'a uzanan toprak taleplerini reddederek ve onu Irak - Necid (bugünkü Suudi Arabistan) sınırının Fırat'ın bir hayli güneyinden geçmesini sağlayan anlaşmaya mecbur ederek göstermişlerdir (Kostiner, 1993: 85-87)..

Genelde milliyetçilerle İngilizler, daha özelde ise Faysal ile Cox arasında yaşanan gerilim, ittifak antlaşmasının "manda" statüsünü sürdürüp sürdürmeyeceğine ilişkin tartışmalarda doruğa ulaşmıştır. Esasında ilişkideki temel sorun iki tarafın bu ilişkiye yaklaşım biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Iraklılar artık Irak'ın bağımsız bir devlet olduğu iddiasıyla İngiltere ile ilişkilerin iki eşit devlet ilişkileri biçiminde sürdürüleceği beklentisi içindedirler. Onlara göre antlaşma iki egemen devlet arasında yapılacağından aynı zamanda bağımsızlık anlamına da gelecektir. İngilizler ise antlaşmayı, manda rejimini daha da meşru hale getiren bir kamufraj olarak görmektedirler (Antonius, 1939: 361; Allawi, 2014: 382).

Faysal ile Cox arasında ittifak antlaşmasına ilişkin görüşmeler, kuzeyde Türkiye baskısının, güneyde İhvan akınlarının sürdüğü, Faysal'ın konumunu sağlamlaştırmaya çalıştığı ve Iraklıların, İngiltere'ye duyulan ihtiyacın farkında olmalarına rağmen son sözü söyleme yetkisinin kendilerine bırakılırken İngiliz korumasının da sürmesi beklentisi taşıdıkları bir ortamda yapılmıştır. Faysal'ın talebi, Kahire Konferansı öncesinde Churchill'in mandanın kaldırılması ve Irak'ın bağımsız bir devlet olarak kendi ayakları üzerinde durabilmesi için çaba göstereceğine ilişkin verdiği söze sadık kalınmasıdır (Allawi, 2014: 396). İngiltere'nin Irak için taşıdığı hayati değeri ve Irak üzerinde başka herhangi bir devletten daha fazla söz sahibi olması gerektiğini kabul etmekle birlikte, bunun kötüye kullanılarak Irak'a sömürge ve kendisine de "genel vali" muamelesi yapılmasına karşı çıkmaktadır. Öte yandan manda statüsünün içeriği buna oldukça müsaittir ve Faysal'a sunulan taslak metinde İngilizlerin pek hayırsever olmadıklarına dair pek çok kanıt mevcuttur. Bazı örnekler vermek gerekirse, Irak'ın dış temsilcilerinin seçimine İngiltere'nin müdahil olması, misyonerliğin serbest bırakılması, kralın yüksek komiserin tavsiyelerine göre hareket etme mecburiyeti, Irak'ın savunma kapasitesinin İngiltere'nin belirlediği sınırlar içerisinde kalması taslak metinde yer alan hükümlerden bazılarıdır (Allawi, 2014: 395). Faysal, Irak'ı sömürgeci bir devletten biraz daha iyi bir statüye sokan bu tasarıyı kabul etmemiş, İngilizlerin baskısı üzerine taslağı onaylama işini kabineye bırakmıştır. Başbakan Geylani'nin, "kurucu meclis onayladığında yürürlüğe gireceği" ifadesini ekletmeyi başardığı metin, hükümetçe onaylanmıştır. Ancak farklı bir meseleyi bahane eden Faysal, bazı bakanları ve başbakanı istifaya zorlayarak bu hükümeti düşürmüştür (Mejcher, 1977: 347-348).

Tahmin edilebileceği gibi Churchill ve Cox'u anlaşmanın bir türlü imzalanamamış olmasından çok daha fazla kızdıran ve hayal kırıklığına uğratan şey, krallık tacını elleriyle giydirdikleri Faysal'ın sergilediği cesaret olmuştur. Faysal milliyetçilerden ve bir kısım Şii ulemeden destek alsada da tutumu, ülkedeki gücü ile hayli orantısızdır. Tahttan indirilmesi ciddi olarak düşünülürken 1922 yılının Ağustos ayında geçirdiği ağır rahatsızlık onun Irak tahtında kalmasını sağlayacak ve belki de Irak'ı erken bir yok oluştan kurtaracaktır (Mejcher, 1976: 294). Cox, kralın rahatsızlığını fırsat görerek tüm icrai yetkileri üzerine almış ve antlaşmaya ilişkin sorunu "Gordion düğümü" usulüyle çözmek için harekete geçmiştir. Kısa bir süre içerisinde önde gelen muhalif milliyetçi liderler ve Şii din adamları tutuklanırken bazıları ise sürgün edilmiş, iki gazete ve iki parti kapatılmış ve muhalif aşiretlere karşı RAF uçaklarıyla gövde gösterisi yapılmıştır (Dodge, 2003: 21).

¹⁴ İhvan, Suudi Arabistan ordusunun temelini atan göçebe kabile savaşçılarına verilen isimdir. Bkz (Kostiner, 1993: 75). Mısır kökenli İslami bir hareket olan İhvan-ı Müslimin (Müslüman Kardeşler) hareketiyle ilgisi bulunmamaktadır.

¹⁵ Şiiilerin Vahabilerle arasındaki düşmanlık başka hiçbir Sünni grupla karşılaştırılmayacak seviyededir. Ayrıca Vahabilerle Hâşimiler arasında da büyük bir düşmanlık söz konusudur. Nejd'i çevreleyen Irak, Hicaz ve Ürdün tahtında Hâşimiler oturmaktadır. Dolayısıyla Vahabiler, Şiiilerle Hâşimilerin ortak düşmanıdır. Bakanların Faysal'ı geri çevirmelerinde Vahabi saldırılarının aslında Iraklıları değil yalnızca Faysal'ı ilgilendirdiği düşüncesi etkili olabileceği gibi saldırıların Şii bölgelerini hedef alması da bakanların Faysal'ın talebini reddetmelerini kolaylaştırmış olabilir. Ancak Cox'un bakanlar üzerinde etkili olması en kuvvetli ihtimal olarak görülmektedir.

İyileştikten sonra ise Faysal'dan bu icraatları onayladığını ve Cox'a teşekkür ettiğini belirten bir açıklama metnini imzalaması istenmiştir. Hemen akabinde Geylani tarafından yeni hükümet kurulmuş ve ittifak antlaşması oybirliği ile kabul edilmiştir (Batatu, 1978: 184-185). Muhalefet sindirildikten sonra hem desteksiz kalan hem de üzerinde daha az baskı hissedilen Faysal'ı anlaşmaya razı etmek nispeten kolay olmuştur. Altında Geylani ve Cox'un isimleri bulunan *Irak - Büyük Britanya İttifak Antlaşması (Treaty of Alliance between Great Britain and Irak)* 10 Ekim 1922 tarihinde imzalanmıştır.

Antlaşma, "Irak'ın ulusal egemenliğine hanel getirmemek koşulu" gibi yumuşatıcı ifadeler içerse de ve metin boyunca "manda" ifadesine yer verilmese de esasında manda idaresini tam bir resmiyete kavuşturulmuş halidir. Örneğin Irak, başka ülke vatandaşlarını İngiltere'nin izni olmadan devlet hizmetine alamayacaktır (Madde 2). Kurucu meclisin kabul edeceği teşkilat kanununda, antlaşmaya aykırı hükümler bulunmayacaktır (Madde 3). Irak hükümeti İngiltere'ye karşı mali yükümlülükler taşıdığı için kral, uluslararası ve finansal alanda İngiltere'nin çıkarlarına ilişkin her konuda yüksek komiserin danışmanlığına başvurmak zorundadır (Madde 4). Irak, ancak İngiltere'nin kabul ettiği başkentlerde temsilcilik açabilecektir. Yabancı devletlerin Irak'a atayacakları temsilciler İngiltere tarafından onaylanacaktır (Madde 5). Yalnızca çerçeve olan bu anlaşmaya 1923 yılında bir protokol ve 1924 yılında da "tamamlayıcı hükümler" eklenecek, Irak'ın MC'ye kabul edildiği 1932 yılına kadar iki kere de yenilenecektir.

İngilizler antlaşma sonrasına bırakılan kritik meseleler için yeni bir hükümet kurulması gerektiğini düşünürken Faysal da farklı nedenlerle aynı fikirdedir. Ancak kralın tercihi Cafer Askerî iken İngilizlerin tercihi olan Abdül Muhsin Sadun başbakanlığa getirilmiştir. Bağdat'ın önünde acil çözüm gerektiren bir başka mesele, hem ülkede yetki ve sorumlulukları belirleyecek teşkilat kanununun (anayasa) çıkarılması hem Türkiye'den algılanan tehdit karşısında Irak'ın müstakil bir devlet olduğu görüntüsünün verilebilmesi ve hepsinden önemlisi de ittifak antlaşmasını onaylanması için kurucu meclisin kurulmasıdır. Cox'un milliyetçi muhalefeti bastırmasının aslında çok işe yaramadığı bu kurucu meclis çalışmaları sürecinde İngiliz aleyhtarlığının bayraktarlığı Ayetullahlara geçtiğinde daha iyi anlaşılacaktır.

Iraklı müçtehitlerin büyük bir bölümü İngiliz varlığına karşı bir tutum benimsemişler ve bunu gerek 1920 isyanında gerekse ittifak antlaşması sürecinde göstermişler, Kazımîyeli müçtehitlerden Şeyh Mehdi el-Halisi'nin antlaşma karşıtı fetvası tüm Şii bölgelerinden destek bulmuştur (Slugglett, 2007: 56). Anlaşmanın imzalanmasıyla birlikte daha önce kendilerine yakınlık gösteren Faysal'ın "ihanet" ettiği düşüncesi müçtehitlerin daha da sertleşmelerine neden olmuş ve yapılacak seçimler öncesinde "seçime katılmanın Allah'a ve peygambere savaş ilanı olduğu"ndan "seçime katılanların dinden dönmüş ve bu nedenle hanımlarından boşanmış sayılacakları"na kadar varan fetvalar çıkarmada birbirleriyle yarışmışlardır (Holden, 2012: 81 vd.). Bunun da ötesinde Türkiye'nin girişimleri sırasında, İngilizlerce yönetilmektense Türkleri tercih edebileceklerine delil olarak, Yedinci İmam Musa Kazım'ın türbesinin kapısına, muhtemel Türk işgaline karşı direnmeyi yasaklayan bir fetva asılmıştır (Kadhim, 2012:157). İngiliz vesayeti altında İngiliz taraftarı Sünnilerce yönetilen bir ülkedense açıkça seküler eğilimler taşıyan bir liderin yönetimi altına girme düşüncesi, müçtehitler bakımından ironik bir ikilem olmalıdır.

Müçtehitlerin tutumu, onların Sadun ve Faysal tarafından aslen İran vatandaşı olmakla suçlanmaları sonucunu doğurmuş ve gerçekten İran vatandaşlığına sahip olanlar —ki bunlar aslen Iraklı olup Osmanlı'nın askerlik yükümlülüğü nedeniyle İran vatandaşlığı almışlardır— sınır dışı edilirken diğerleri ise "gönüllü" sürgüne gönderilmişlerdir (Slugglett, 2007: 57; Tripp, 2007: 55; Kadhim, 2012:157). Muhaliflerden ve müçtehitlerden kaynaklanan engeller birer birer ortadan kaldırılırken Kürt bölgelerinde seçimlerin yapılabilmesi için çeşitli vaatlerde bulunulmuş ve tüm bu sancılı sürecin sonunda 1924 yılının Şubat ayında kurucu meclis seçimleri tamamlanabilmiştir. İngiliz temsilciliği ve İçişleri Bakanlığının özenle hazırladığı aday listelerinden yüz sandalyeli meclise doksan dört hükümet adayı girmeyi başarmıştır. Ancak bunların bir kısmı Faysal'ın gerçekçi bir seçim görüntüsü vermek amacıyla adaylıklarında ısrar ettiği muhaliflerdir. Bunlar arasında eski subaylar ve avukatlar bulunurken, meclisin üçte birini oluşturan aşiret reisleri de İngiliz yanlısı görüntülerine karşın çok güvenilir sayılmamaktadırlar (Allawi, 2014: 435).

Irak Kurucu Meclisi 27 Mart 1924 günü Faysal'ın açılış konuşmasıyla göreve başlamıştır. Meclisin profili ittifak antlaşmasının onaylanmaması için yeniden başlatılan muhalif kampanyadan etkilenmeye ve hatta bunu desteklemeye oldukça meyillidir. İki yıl öncesinde çıkan kriz yeniden belirmiş ve mecliste antlaşmanın tadil edildikten sonra onaylanması eğilimi kuvvet kazanmıştır. Nitekim kurulan komisyon da Irak için tam bağımsızlık temin etmediğinden antlaşmanın onaylanmamasını tavsiye etmiştir (Allawi, 2014: 442). Cox'un yerine atanan yüksek komiser Henry Dobbs İngiltere'de yetkili organlar tarafından onaylandığı için antlaşmanın tadilinin artık mümkün olmadığını ısrarla belirtmesine karşın muhaliflerin tutumu değişmemiştir. Neticede Dobbs zaman sınırlaması koyarak antlaşma onaylanmadığı takdirde Faysal'dan

meclisi dağıtmasını isteyecek duruma gelmiştir. Faysal çeşitli bölge temsilcileriyle yaptığı görüşmede antlaşmadan kendisinin de memnun olmadığını ancak anlaşmayı onaylamayacaklarsa Türkiye ile savaşmak, İranlıları ve diğerlerini durdurmak ve mandaya karşı direnmek için başka bir yol bulmak zorunda olduklarını belirtmiştir (Allawi, 2014: 443). Muhafifler ise anlaşmayı onaylamaktansa meclise gitmemeyi tercih etmişler fakat Dobbs'un eğer toplanmazsa meclisin dağıtılacağı yönündeki açık ultiyatomu üzerine bir gece aleracele toplanan meclisteki 69 vekilin yalnızca 37'sinin müspet oyu ile antlaşma onaylanmıştır (Marr, 1985: 45).

Meclis daha sakin bir biçimde anayasa ve seçim yasalarını yapmış ve sonrasında görevi sona ermiştir. Bundan sonraki süreçte Bağdat'ın muhalif kesimlerle ilişkileri normalleştirileceği bir süreç başlayacaktır. Ayetullahların ülkeye dönmelerine izin verilecek fakat öncesinde siyasete karışmayacaklarına dair yazılı beyanatta bulunacaklardır. Milliyetçiler Irak siyasetinin merkezine oturacaklar ve bilhassa 1958 yılından sonra siyaseti nasyonal-sosyalist ve pan-Arabist çizgilere çekerek Irak'ta iç barışın sağlanmasının ve "Iraklılık" bilincinin yayılmasının önündeki en büyük engellerden birisi olacaklardır. Kürtler Bağdat'la 1961'deki büyük isyan başlayana kadar çeşitli aralıklarla sürtüşmeye devam edecekler ve bu isyanla birlikte Irak için başlıca güvenlik sorunu haline geleceklerdir. İngiltere, Irak'tan 1932 yılında büyük ölçüde çekilecek ve 1958 yılında Abdülkerim Kasım liderliğinde gerçekleşen ve monarşiyi tasfiye eden darbe sonrasında ülkedeki etkisini tamamen yitirecektir. Bu tarihten itibaren Irak'ta tek adam iktidarları hüküm sürmeye başlayacaktır. 1968 yılındaki Baas Darbesi'nden bir süre sonra ülkenin kontrolüne tam olarak eline geçiren Saddam Hüseyin ile birlikte kanlı bir dikta süreci başlayacaktır.

10. SONUÇ

Tobby Dodge, İngiliz işgalini ve Irak devletinin kuruluş sürecini ele aldığı çalışmasına, "Irak'ın İcadı: Ulus İnşasının Başarısızlığı ve İnkâr Edilen Bir Tarih" gibi oldukça çarpıcı bir isim vermiştir. Dodge'un geniş kapsamlı incelemesinden vardığı sonuca göre kuruluşundan Saddam Hüseyin'in devrilmesine kadar geçen süreçte Irak siyasetine birbirleriyle ilintili dört temel yapısal problem hâkim olmuştur. Bunlar, i) toplumu şekillendirmek ve egemenliğini tesis etmek amacıyla devletin aşırı ve sistematik şiddet kullanması; ii) toplumun muhtelif kesimlerinin sadakatini sağlanması için —iş, kalkınma yardımı, iltimas gibi yollarla— devlet kaynaklarının kullanılması; iii) petrol gelirlerinin devleti toplumdaki daha özerk kılmak için harcanması; iv) bir yönetim stratejisi olarak mevcut toplumsal ve etnik ayrışmaların daha fazla körüklenmesi (Dodge, 2003: 169). Bu dört yapısal meselenin gerçekte tek bir ortak temel çıkış noktası bulunmaktadır.

Çalışmanın başında devletin yapaylığının, bir dış aktörün devletin kurucu unsurlarında oynadığı belirleyici rolün doğrudan sonucu olduğu savunulmuştur. Bununla birlikte devletlerin yapaylığı söz konusu olduğunda iktidarların meşruiyetinin de yapay olacağına altı çizilmiştir ki esasında Dodge'un özetlediği dört problemin tamamı, bütün Irak iktidarlarının öldürücü biçimde hissettikleri meşruiyet probleminin farklı ancak birbirleriyle ilintili sonuçlarıdır. Meşruiyet problemi, Irak'ta işbaşına gelen iktidarların (Monarşinin, Abdülkerim Kasım'ın, Arif kardeşlerin ya da Saddam Hüseyin'in) yalnızca kendilerine has olumsuz özelliklerinden kaynaklan münferit bir mesele değildir. Aksine her birinin yaşadığı meşruiyet problemi birbirlerinin türevidir ve her birinin yakından hissettiği tasfiye edilme tehlikesi karşısında aldıkları önlemler de benzeşmektedir. Dolayısıyla iş başına gelen her iktidarın aynı meşruiyet problemini yaşamışından hareketle Irak'ta en az iktidarlar kadar devletin meşruiyetinin de sorgulanması gerekmektedir.

Meşruiyet bakımından devleti sorgulamanın anahtarı öncelikle ve özellikle kuruluş ve sonra işleyiş süreçlerinde gizlidir. Genel bir mantık yürütmeye, bir devletin kuruluş sürecinde ülke toplumu ne kadar fedakârlığa katlanır, kuruluş sürecine ne denli dâhil olursa, devletin hem maddi hem de manevi anlamda aynı ölçüde ülke toplumuna mal olacağı ve o toplumun devleti haline geleceği savunulabilir. Bir devlet, üzerinde kurulu bulunduğu ülke toplumunca şüpheye yer bırakmayacak ölçüde benimsendiğinde o devletin meşruiyetinden rahatlıkla söz edilebilir. Bunun tam tersi olarak kuruluşlarına ülke toplumunun dâhil olmadığı ve kendisinden bir şeyler katmadığı devletlerin meşruiyeti, tesis edilen kamu otoritesine muhalefet edilmese ve hatta biat edilse dahi, en baştan şüpheli hale gelecektir.

Irak devletinin kuruluş sürecinin ayrıntılı incelendiği bu çalışmada da görüldüğü gibi sınırların belirlenmesinden, kralın "atanmasına", devletin ülke üzerindeki egemenliğinden, "göstermelik" meşruiyetin sağlanmasına, hükümetlerin kuruluşundan, önemli bakanların belirlenmesine, idari yapının işleyişinden, kurucu meclisin tesisine ve ordunun kapasitesine kadar devlet aygıtının oluşumuna ilişkin tüm süreçlerde Iraklılardan ziyade İngiliz askerî ve sivil yetkililer belirleyici olmuşlardır. Ayrıca İngilizlerin Irak hakkında verdikleri kararlarda bölge gerçekliklerini ve Iraklıların çıkarlarını öncelikle dikkate aldıklarını gösteren pek

az kanıt vardır. Devletin bu harici belirlenmişliği ortaya ülkenin kaderini tayin edecek çarpıcı sonuçlar çıkarmıştır.

Öncelikle Irak, hiçbir zaman tüm Iraklıların “kendi devletleri” olarak benimsedikleri bir devlet olamamıştır. Bunda geleneksel, feodal ve dini bağılılıkların çok büyük etkisinin olduğu kabul edilebilir. Ancak diğer taraftan devletin benimsenmemesi, insanların aidiyet duyduğu bu geleneksel yapılara —Türkiye’deki örneklerin aksine— güç ve etkilerini koruyabilecekleri müsait bir zemin de sağlamıştır. Buna bağlı ortaya çıkan bir sonuç ise söz konusu yapıların Irak siyasi hayatında, askerî ve demografik güçleriyle orantılı biçimde etkili olmalarıdır. Amerikan işgalinin akabinde Irak ordusu ortadan kaybolurken pek çok aşiretin ve hatta büyük Ayetullahların kendilerine ait ordularının ne denli güçlü oldukları ortaya çıkmıştır.

Devletin tüm Iraklılarca içselleştirilmediğinin en bariz kanıtı, iktidardan uzak tutulan grupların Irak’la sorun yaşayan devletlerle Irak’a karşı kurdukları ittifaklarda kendisini göstermiştir. Örneğin Şiiilerin İran’la, Kürtlerin İran, İsrail ve ABD ile kurdukları ve normal koşullarda “vatana ihanet” olarak kabul edilecek ilişkiler, yalnızca Sünni iktidara muhalefet gibi basite indirgenebilecek türden ilişkiler değildir. Ne var ki iktidarların Sünni Arap olmayan muhalif kesimleri tedip usullerinin devletlerin vatandaşlarına uygulamayacakları derecede ölçsüz şiddet içermesi de devletin benimsenmesinin önündeki en büyük engellerden birisi olagelmıştır.

Irak’ta devleti diğerlerinden daha geniş ölçüde benimseyen kesimin Sünni Araplar olmaları sürekli iktidarda olmalarıyla doğrudan ilgili gibi görünse de gerçekte bu iki olgu da Sünnilerin Irak’ın kuruluş sürecinde oynadıkları role ve hatta daha öncesine dayanmaktadır. Sünni Arapların Sünni Hilafet altında eğitim alma, idari ve askerî alanda gelişme şansı bulmaları ve buna karşın Şiiiliğin tutuculuğu ve nispi kapalılığı İngilizlerin Sünnilerle ittifak kurmalarını kolaylaştırmış böylece Sünniler devletin kuruluşunda diğer tüm kesimlerden daha fazla rol almışlardır. Şiiiler ise daha kuruluş yıllarından itibaren mezhepleri, tutuculukları ve İngiliz aleyhtarlıkları nedeniyle çoğunlukla siyasi ve idari yapıdan dışlanmışlardır. Bu dışlanmışlık nüfusun yarısından fazlası Şii olan Irak’ta meşruiyetin sorgulanmasının en sağlam gerekçesi olmuştur.

Kürtler ise henüz Irak’ın kuruluşundan evvel bir Arap devletinin çatısı altına girme ihtimali karşısında direniş göstermişlerdir. Ne var ki feodallerin kararlarının geçerli olduğu ortamda bu direniş sınırlı düzeyde kalmıştır. Buna karşılık sınır ihtilafını çözmek üzere MC tarafından atanan komisyon her ne kadar Musul’un Irak’a bağlanmasını önerdiyse de komisyon raporunda bu öneriye düşülen şerhlerde, bölgenin Türkiye’ye bağlı kalmasının doğal olacağı, Irak’ın bir parçası haline getirilmesinin ise yapay bir duruma yol açacağı itiraf edilmiştir. Nitekim bu yapay birleşme, 1961 yılı ve sonrasındaki şiddetli çatışmaların da etkisiyle Kürtlerin büyük çoğunluğunun devleti benimsemek bir tarafa Bağdat’la beraber Arapları da “düşman” veya en azından rakip olarak görmelerinin zeminini hazırlamıştır. Türkiye’deki Kürt hareketi marjinal bir terör örgütü haline gelirken Irak’taki Kürt hareketinin bağımsızlık referandumu düzenleyebilecek pozisyona gelmesinde Musul’un Türkiye’den koparılacak yapay bir biçimde Irak’a bağlanmasının —diğer etkenler reddedilmemekle birlikte— yadsınamaz bir payı bulunmaktadır.

Devletlerin siyasi sınırlarının çizilme biçiminden bir devletin yapay olup olmadığı sonucuna varan araştırmacılar olmakla birlikte, çalışmanın başında da belirtildiği gibi otoritenin yapaylığının yanında sınırların yapaylığı nispeten tali bir mesele olarak kalmaktadır. Irak ve komşuları bakımından değerlendirildiğinde yapay sınırlara ilişkin iki temel yaklaşım gündeme gelmektedir. Bunlardan ilki İngiltere ve Fransa’nın Arap coğrafyasını “yapay” sınırlarla bölmesi, başka bir deyişle, tek bir Arap devleti yerine birden fazla yapay devletin ortaya çıkmasıdır. Bu görüş haritaya daha uzaktan bakarak etnik coğrafyanın sınırlar var olmadan önceki durumuna vurgu yapmakta ve Hicaz’dan Mezopotamya’ya kadar neden birden fazla Arap devletinin var olduğunu sorgulamaktadır. Ne var ki bu Arap devletlerinin varlığının Arap dünyasındaki istikrarsızlığa, adaletsizliğe ve kanlı çatışmalara veya bu devletlerin kırılganlığına zemin hazırlayıp hazırlamadığı müphemdir.

Bu çalışmada sorgulanan ise Irak özelinde, daha evvel bir arada yönetilmemiş üç büyük vilayetin ve farklı dil ve inanca mensup toplulukların hiçbir tasarı ve planlamaya dayanmadan kısa sürelerde alınan kararlarla aynı üniter devlet çatısı altında birleştirilmesidir. Bu yapı üzerine azınlığın çoğunluğu dış desteğe dayanarak yönettiği bir siyasi sistem ve daha önce ülkeyi hiç görmemiş bir kral eklendiğinde Irak’ın kırılganlığının temelleri de açığa çıkmaktadır. Bu bakış açısına göre Arap devletleriyle olan sınırlarının, zaten çoğunluğu yerleşimin olmadığı çöl bölgelerinden geçtiği için, daha güneyden veya batıdan geçmelerinin Irak bakımından fazlaca bir önemi yoktur. İran sınırı ise Osmanlı’nın mirasıdır. Öte yandan Türkiye sınırı İngiltere’nin yoğun girişimleriyle Kürtleri, Türkleri, Asurileri, Keldanileri, Ermenileri ve Musevileri de içerecek şekilde ateşkes hattının yaklaşık 250 km. kuzeyine taşınarak belirlenmiştir. Böylece bu toplumlar

dört yüz yıldır bağlı oldukları devletten ayrılarak geleceği meçhul yepyeni bir devlete bağlanmışlardır. Ne var ki sınırın böyle belirlenmesinde gözetilen amaç da söz konusu toplumların talep ya da refahı değil, İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarıdır. Ancak Musul'un Irak'a bağlanması gerek bölge halkı gerekse yeni devlet için kazançtan çok sorunlara neden olmuş ve bölge rezervlerinden sağlanan fakat Irak devletine ancak %10'u bırakılan petrol gelirleri bu sorunları çözmeye yetmemiştir.

Kuruluş aşamasında Şii müçtehitlerin, Türklerle İngilizler arasında gidip gelen Kürtlerin, muhalif ve yandaş aşiretlerin, Bağdat'taki İngiliz destekçisi elitlerin ve Faysal'ın tutumları bir arada değerlendirildiğinde görülecektir ki Irak, tamamı farklı amaç ve beklentilere sahip olan grupların zoraki bir biçimde ve dışarıdan belirlenen bir sistemin kurallarına göre bir araya getirilmesinden veya daha doğru bir tabirle "tutturulmasından" ibaret olan yapay bir devlet olarak kurulmuştur. Sonuç olarak, yüzyıla yaklaşan Irak tarihinde siyasi elitlerin, siyasi grupların, feodallerin, ruhban sınıfının ve askerlerin şiddet, adaletsizlik, istikrarsızlık ve kırılmalıkta rolleri inkâr edilemese de devletin yapay bir devlet olarak kuruluş süreci bu kesimlerin davranış biçimlerinin daha kolay anlaşılmasını sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Alesina, A., Easterly, W. & Matuszeski, J. (2011). "Artificial States", *Journal of the European Economic Association*, 9(2), 246-277.

Allawi, A. A. (2014). *Faisal I of Iraq*. Yale University Press, New Heaven.

Antonius, G. (1939) *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*. J.B. Lippincott Company, Philadelphia.

Bacik, G. (2008). *Hybrid Sovereignty in the Arab Middle East: The Cases of Kuwait, Jordan and Iraq*, Palgrave MacMillan, New York.

Bali, A. (2016). "Sykes-Picot and 'Artificial States'", *American Journal of International Law*, 110, 115-119.

Batatu, H. (1978). *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'athists and Free Officers*, Princeton University Press, Princeton-NJ.

Bell, G. L. (1920). *The Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, His Majesty's Stationary Office, London.

Busch, B. C. (1976). *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, State University of New York Press, Albany-NY.

Ceylan, E. (2011). *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in Nineteenth-Century Middle East*, IB Tauris, New York

Çetinsaya, G. (2006). *Ottoman Administration of Iraq: 1890-1908*, Routledge, London.

Dawisha, A. (2009). *Iraq: A Political History*, Princeton University, Press Princeton-NJ.

Dodge, T. (2003). *Inventing Iraq: The Failure of a Nation Building and a History Denied*, Columbia University Press, New York.

Edmonds, C. J. (2003). *Kürtler Türkler ve Araplar: Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*. (Çev. S. Şengül, S. R. Şengül), Avesta Yayınevi, İstanbul.

Elliot, M. (1996). *Independent Iraq: The Monarchy and British Influence 1941-58*, Tauris Academic Studies, London.

Eskander, S. (2000). "Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918-1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27(2), 139-163.

Fattah, H. (2009). *A Brief History of Iraq*, Facts on File, New York.

Fund For Peace. (2018). *Fragile State Index*. Web: <http://fundforpeace.org/fsi/>

Glancey, J. (2003). "Our Last Occupation", *The Guardian*.

Holden, E. S. (2012). *A Documentary History of Modern Iraq*, University Press of Florida Gainesville-FL.

Ireland, P. W. (1935). "The Government and Administration of 'Iraq: A Study in Political Development'", Ph.D. Thesis, London School of Economics and Social Sciences, London.

- Jumaily, Q. K. ve Öztoprak, İ. (1999). *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Kadhim, A. (2012). *Reclaiming Iraq: The 1920 Revolution and the Founding of the Modern State*, University of Texas Press, Austin-TX.
- Kaymaz, İ. Ş. (2003). *Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul.
- Kostiner, J. (1993). *The Making of Saudi Arabia: From Chieftaincy to Monarchical State*, Oxford University Press, Oxford.
- Kurşun, Z. (1997). "Hâşimîler", TDV İslam Ansiklopedisi, (XVI): 412-415, İstanbul.
- League of Nations. (August 20th, 1925). *Question of the Frontier Between Turkey and Iraq: Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30th, 1924*. Geneva
- Marr, P. (1985). *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Oxford.
- McDowall, D. (2007). *A Modern History of the Kurds*, I.B. Tauris, London.
- Mejcher, H. (1976). *Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1928*, Ithaca Press for the Middle East Centre, St. Antony's College, London.
- Mejcher, H. (1977). "Iraq's External Relations 1921-26", *Middle Eastern Studies*, 13(3), 340-358.
- Misak-ı Millî Beynamesi. (2015). S. Yazıcı (Edt.). *Millî Egemenlik Belgeleri*. Ankara: TBMM Basımevi, 32-38
- Nay, O. (2013). "Fragile and Failed States: Critical Perspectives on Conceptual Hybrids", *International Political Science Review*, 34 (3), 326–341.
- Neep, D. (2015). "Focus: The Middle East, Hallucination, and the Cartographic Imagination", *Discover Society*, Web: <https://discoversociety.org/2015/01/03/focus-the-middle-east-hallucination-and-the-cartographic-imagination/>.
- Nieuwenhuis, T. (1982). *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague.
- Pool, D. (1980). "From Elite to Class: The Transformation of Iraqi Leadership: 1920-1939", *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), 331-350.
- Pursley, S. (2015). "'Lines Drawn on an Empty Map': Iraq's Border and the Legend of the Artificial State", *Jadaliyya*, Web: <http://www.jadaliyya.com/Details/32140/%22Lines-Drawn-on-an-Empty-Map%22-Iraq%E2%80%99s-Borders-and-the-Legend-of-the-Artificial-State-Part-1>.
- Rear, M. (2008). *Intervention, Ethnic Conflict and State Building in Iraq: A Paradigm for the Post-Colonial State*, Routledge, London.
- Rutledge, I. (2014). *Enemy on the Euphrates: The British Occupation of Iraq and the Great Arab Revolt 1914-1921*, Saqi Books, London
- Simon, R. S. (1974). "The Hashemite 'Conspiracy': Hashemite Unity Attempts, 1921-1958", *International Journal of Middle East Studies*, 5(3), 314-327.
- Sluglett, P. (2007). *Britain in Iraq: Contriving King and Country*, I.B. Tauris, New York.
- Sykes-Picot Agreement –Text, (Publication date: 17.5.1916), United Nations (non UN Document), Web: <https://www.un.org/unispal/document/sykes-picot-agreement-text-non-un-document/>.
- Tejel, J. (2012). "The Monarchist Era Revisited", (Eds. Jordi Tejel, Peter Sluglett, Riccardo Bocco, & Hamit Bozarslan), *Writing the Modern History of Iraq: Historiographical and Political Challenges*, World Scientific, Singapore.
- Treaty of Alliance between Great Britain and Irak, Signed at Bagdad, October 10, 1922 and Protocol to Treaty of Alliance between Great Britain and Irak of October 10, 1922. (1925). London: His Majesty's Stationary Office. Web: www.treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1925/TS0017.pdf

Tripp, C. (2007). *The History of Iraq*. (3rd Edition), Cambridge University Press, Cambridge.

Ulrichsen, K. C. (2007). "The British Occupation in Mesopotamia: 1914-1922", *The Journal of Strategic Studies*, 30(2), 349-377.

Vinogradov, A. (1972). "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics", *International Journal of Middle East Studies*, 3(2), 123-139.

Wilson, A. T. (1936). *Loyalties Mesopotamia: 1917-1920: A Personal and Historical Record*, Oxford University Press, London.

Yaphe, J. S. (2004). "The View from Basra: Southern Iraq's Reaction to War and Occupation, 1915-1925". (Eds. R. S. Simon and E. H. Tejirian), *The Creation of Iraq: 1914-1921*, 19-35, Columbia University Press, New York.